

GEÇİCİ KAPAK

*Kapak tasarımı
devam ediyor.*

BİDGE Yayınları

**Erken Cumhuriyet Döneminde Demokrasi, Sanayi ve
Kalkınma Politikaları**

Editör: İSMAİL ÖZER

ISBN: 978-625-8673-22-7

1. Baskı

Sayfa Düzeni: Gözde YÜCEL

Yayınlama Tarihi: 2025-12-25

BİDGE Yayınları

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının ve editörün yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Sertifika No: 71374

Yayın hakları © BİDGE Yayınları

www.bidgeyayinlari.com.tr - bidgeyayinlari@gmail.com

Krc Bilişim Ticaret ve Organizasyon Ltd. Şti.

Güzeltepe Mahallesi Abidin Daver Sokak Sefer Apartmanı No: 7/9 Çankaya /
Ankara

İÇİNDEKİLER

DEMOKRASİYE GEÇİŞ SÜRECİNDE HALKEVLERİ SORUNU VE PARLAMENTODAKİ YANSIMALARI	1
--	---

İSMAİL ÖZER, HAKAN GÜNGÖR

CUMHURİYET'İN SANAYİ ÖNCÜLERİNDEN: YENİ HAYAT UN VE DOĞRAMA FABRİKASI (1928-1977)	30
--	----

ABDULAZİZ KARDAŞ, HÜSEYİN BAKIR

PLANLAMA ÖNCESİ DÖNEMDE GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NE YÖNELİK EKONOMİK VE KAMU POLİTİKALARI	54
--	----

İSMAİL ÖZER, HAKAN GÜNGÖR

BÖLÜM 1

Demokrasiye Geçiş Sürecinde Halkevleri Sorunu ve Parlamentodaki Yansımaları

İSMAİL ÖZER¹
HAKAN GÜNGÖR²

Giriş

Türk Ocaklarının 10 Nisan 1931 tarihinde, hükûmetin yönlendirmeleri doğrultusunda faaliyetlerine son vermesinin ardından, 19 Şubat 1932’de yeni bir örgütlenmenin hayata geçirilmesi, bu sürecin oldukça kısa bir zaman dilimi içinde planlandığını ortaya koymaktadır. Nitekim 10 Mayıs 1931’de Mustafa Kemal Atatürk’ün başkanlığında toplanan ve 18 Mayıs’a kadar çalışmalarını sürdüren CHF III. Büyük Kurultayı’nda, parti çizgisinin yeniden şekillendirilmesi gündeme gelmiş; mevcut eksikliklerin hızlı biçimde giderilmesine yönelik tedbirler benimsenmiştir. Bu çerçevede cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık ve laiklik ilkelerine ek olarak devletçilik ve inkılapçılık da partinin temel nitelikleri arasına dâhil edilmiştir.

¹ Doç Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Orcid: 0000-0001-5910-4216

² Doç Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Orcid: 0000-0002-8282-5481

Literatürde yer alan çok sayıda telif ve inceleme, halkevlerinin kurulmasına ilişkin kararın söz konusu kurultayda alındığını ileri sürmektedir. Bununla birlikte, kurultay tutanakları incelendiğinde “halkevleri” adıyla ya da benzer bir kurumun tesis edileceğine dair açık bir karar veya tartışmaya rastlanmamaktadır. Buna rağmen, CHF Genel Sekreteri Recep Peker, 19 Şubat 1932’de yaptığı konuşmada, halkevlerinin açılmasına yönelik kararın III. Büyük Kongre tarafından alındığını ifade etmiştir. Peker’e göre kongre, partinin siyasal ilkelerini program hâline getirirken, aynı zamanda ülkenin kültürel alanda millî bir örgütlenmeye kavuşmasını sağlayacak bir yapılanmayı da tüzüğe eklemiştir. Halkevleri bu millî teşkilatlanmanın temel unsuru olarak tasarlanmış; kuruluş ve işleyiş esasları ise kongrenin ardından CHF Umumi İdare Heyeti tarafından hazırlanan ve parti genel başkanlık divanınca kabul edilen bir talimatname ile belirlenmiştir³. Halkevlerinin hangi şartlarda açılabileceği ve açılan halkevlerinin nasıl yönetilip çalışmalarını hangi kurallar çerçevesinde sürdürecekleri CHF Genel Sekreterliği tarafından hazırlanan “Halkevleri Talimatnameleri” aracılığı ile belirlendiğinden dolayı bu konudaki en büyük kaynak Halkevi Talimatnameleridir. Ancak halkevleri, çalışmalarının ana hatlarını ihtiva eden talimatname çerçevesi içinde kendi çalışma programlarını tanzim ve tatbikte geniş bir hürriyete sahiptirler⁴ ki bu durum talimatnamelerde de “her halkevi kendi çalışmasını bizzat tanzim etmelidir”⁵ şeklinde açıkça ifade edilmiştir.

1. Halkevleri, vatan sevgisini esas alan tüm vatandaşlara açık kültür ve çalışma mekânlarıdır; ancak yönetim kademelerinde görev alabilmek için CHP üyeliği şarttır.

³ “Dün Halkevi Açıldı; Recep Bey’in Nutku”, **Hâkimiyeti Milliye**, 20.2.1932

⁴ “Halkevleri”, **Ülkü**, C XIII, S 69, İkinciteşrin 1938, s.261.

⁵ **CHF Katibiumumiliği Umumi İdare Heyeti’nin 24 Şubat 1932 Tarih ve 29 Numaralı Toplantısında İlan Edilen Tamim**, 1.3.1932 Ankara, s.29.

2. Halkevlerinin açılması ve genel yönetimi Parti Genel İdare Heyeti'ne; kuruluş, düzenleme ve denetim ise vilayet idare heyetlerine aittir.
3. Halkevleri; dil-edebiyat, güzel sanatlar, temsil, spor, sosyal yardım, halk dersleri, kütüphane-neşriyat, köycülük, müze ve sergi gibi farklı şubelerden oluşur.
4. Şubelerde üye sayısına göre komiteler kurulur ve iç işleyiş, halkevi idare heyetinin onayıyla yürütülür.
5. Halkevi açılabilmesi için en az üç şubenin faaliyeti ve gerekli bina ile maddi imkânların sağlanması zorunludur.
6. Halkevi binaları CHP idare heyetleri tarafından temin edilir ve düzenlenir.
7. Halkevlerinin gelir ve bütçeleri vilayet fırka idarelerince belirlenir ve onaylanır.
8. Fizikî yetersizlik hâlinde bazı şubeler farklı binalarda faaliyet gösterebilir.
9. Halkevi salonları, parti ilkelerine aykırı olmayan millî cemiyetlerin toplantılarına açıktır.
10. Halkevlerinde belirli salon sporlarına izin verilir; kumar ve içki yasaktır.
11. Halkevlerinde ayda en az bir kez halka açık düzenli kültürel etkinlikler yapılır⁶.

Her şubenin seçtiği bir temsilci ile halkevi başkanından oluşan idare kurulu, halkevlerinin tüm faaliyet ve işleyişinden sorumludur. İlgili talimatnamelerde, bu kurulun yetki ve sorumluluk

⁶ C H.F Halkevleri Talimatnamesi, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932

alanları ayrıntılı biçimde tanımlanmıştır⁷. Halkevi başkanı, kurumun bütün idarî faaliyetlerinden birincil derecede sorumlu tutulmuş; her yıl en az bir kez tüm üyeleri bir araya getirerek yıllık çalışmalar ve gerçekleştirilen faaliyetler hakkında kapsamlı bir rapor sunmuştur⁸.

Halkevleri, Cumhuriyet Halk Fırkası teşkilatının bulunduğu yerlerde il idare kurullarının yetkisinde açılmakta; özellikle Doğu Anadolu gibi CHF örgütlenmesinin henüz oluşmadığı bölgelerde ise genel müfettişliklerin önerisi ve bu önerinin CHF Genel İdare Kurulu tarafından onaylanmasıyla faaliyete geçirilebilmekteydi. Bununla birlikte uygulamada, bu usulün her zaman titizlikle izlenmediği; kimi durumlarda CHF Genel Sekreterliği'ne başvurulmadan, yerel girişimlerle halkevi açıldığı da görülmüştür.

Halkevlerinin hangi tarihte açılacağına da merkez teşkilatı karar vermekteydi. Açılışlar, 19 Şubat tarihiyle sınırlandırılmış; gerekli koşullar tamamlanmış olsa dahi bu tarihin dışında halkevi açılmasına izin verilmemiştir. Açılış törenleri ise belirli bir program çerçevesinde gerçekleştirilmiş; yeni açılacak halkevlerine ve ilgili mülki amirlere, törenin usulü ve dikkat edilmesi gereken hususlar önceden bildirilmiştir. Ayrıca kuruluş yıldönümlerinde faal durumdaki halkevlerine gönderilen yazılarda, o yıl içinde açılması planlanan yeni halkevi sayısı, Ankara Radyosu'ndan canlı yayımlanacak törende konuşmayı yapacak kişi ve yıllık faaliyetlere ilişkin genel bilgiler yer almıştır.

Halkevleri, vatandaşların ilgi, yetenek ve mesleki eğilimlerine göre herhangi bir şubeye çalışma saatleri içinde katılmalarına imkân tanımıştır. Üyelik için özel bir koşul aranmazken, şube komitelerinde görev alabilmek için CHF mensubu olma şartı getirilmiştir. Devlet memurları açısından ise parti üyeliği

⁷ “Innovation Et Organisation Les Maisons du Peuple”, **Le Journal Du Dimanche**, 30 Juillet 1939, Paris.

⁸ Tevfik Çavdar, “Halkevleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 4, İstanbul 1983, s. 881.

zorunlu tutulmamış; buna karşılık parti ilkelerini benimsemiş olmaları yeterli görülmüştür. CHF Genel Sekreterliği, halkevlerinin yaygınlaşmasını sürekli desteklemiş; ancak yeterli hazırlık yapılmadan açılmalarına kesin bir biçimde karşı çıkmıştır⁹.

Halkevleri Sorunu ve Parlamentodaki Yansımaları

1946 yılında Demokrat Parti'nin siyasal alana dâhil olması ve aynı yıl gerçekleştirilen genel seçimlerde sınırlı bir temsil gücüyle de olsa Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girmesi, Halkevleri meselesinin DP'nin Cumhuriyet Halk Partisi'ne yönelttiği eleştirilerde ön plana çıkmasına neden olmuştur. Bu süreçte Halkevleri, DP'nin muhalefet söylemi içinde meclis gündeminde sıkça tartışılan konulardan biri hâline gelmiştir. Nitekim Haziran 1946'da DP Kütahya Milletvekili Adnan Menderes, Halkevlerine ayrılan kaynaklara dikkat çekerek, bu tür büyük yapıların daha düşük maliyetle inşa edilmesinin ya da daha uygun bir zamana ertelenmesinin isabetli olacağını ifade etmiş; böylece Halkevlerinin gerekliliği ve işlevi dolaylı biçimde sorgulanmıştır¹⁰. 1946 yılında Halkevleri meselesi meclis çalışmalarında sınırlı bir yer tutmuş olmakla birlikte, 1947'de yapılan bütçe müzakereleri sırasında konu, CHP ile DP arasında ciddi tartışmalara zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede DP Kütahya Milletvekili Ahmet Tahtakılıç, 1947 yılı içinde yaklaşık bir milyar altı yüz milyon liralık devlet bütçesinin yıl sonunda açıkla kapanmasına ve ülkede çözüm bekleyen çok sayıda sorun bulunmasına dikkat çekmiş; buna rağmen Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Halkevleri için bir milyon dokuz yüz elli bin lira ödenek ayırmasını anlamakta güçlük çektiğini ifade etmiştir¹¹.

26 Aralık 1947 tarihinde Halkevleri meselesi bu kez Adnan Menderes tarafından meclis gündemine taşınmış; Halkevlerinin

⁹ BCA, 490.01/963.728.1

¹⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Elli dokuzuncu birleşim, 5.VI.1946, s. 259.

¹¹ TBMM Tutanak Dergisi, On sekizinci birleşim, 17.XII.1947, s. 47.

tüzel kişiliğe sahip olmaması nedeniyle CHP adına aktarılan mali kaynakların nasıl kullanıldığının belirsiz olduğu ileri sürülmüştür. Bu değerlendirme ile CHP'nin Halkevleri aracılığıyla dolaylı biçimde haksız bir mali avantaj sağladığı yönünde örtük bir eleştiri dile getirilmiştir.

28 Aralık tarihli birleşimde ise Afyonkarahisar Milletvekili Hasan Dinçer söz alarak, Halkevlerinin bir siyasal partinin bünyesinde doğmuş olması ve fiilen yalnızca CHP'ye hizmet etmesi nedeniyle devlet bütçesinden bu kurumlara kaynak aktarılmasını eleştirmiştir. Dinçer, Halkevlerinin partiler üstü bir niteliğe kavuşarak tüm vatandaşlara açık, genel ve tarafsız bir kurum hâline gelinceye kadar mali destekten yararlanmaması gerektiğini savunmuş ve bu doğrultuda Halkevlerine yapılan yardımların kesilmesine yönelik bir önerge sunmuştur¹². Cumhuriyet Halk Partisi, yöneltilen eleştiriler karşısında 28 Aralık tarihinde sessizliğini bozmuş; kürsüye çıkan Konya Milletvekili Muhsin Adil Binal, ülkede faaliyet gösteren 463 Halkevi ile 4170 Halkodasının kültürel ihtiyaçların karşılanması amacıyla yoğun bir şekilde çalıştığını vurgulamıştır. Binal, bu kurumların görevlerini yerine getirebilmeleri için mali kaynaklara zorunlu olarak ihtiyaç duyduklarını belirtmiş; CHP hesaplarına aktarılan ödeneklere yönelik eleştirilere ise partinin kendisine belirli bir görev için tahsis edilen paraları aynı amaç doğrultusunda harcama konusunda son derece titiz davrandığını ve kamuoyuna hesap verebilir bir anlayış benimsediğini ifade ederek karşılık vermiştir.

Meclisteki karşılıklı tartışmalar sırasında Demokrat Parti milletvekili Suphi Batur'un, Halkevlerinin CHP'den ayrılmasına olumlu yaklaştıklarını dile getirmesine rağmen, CHP adına söz alan Muhsin Adil Binal bu öneriye değinmemiştir. Tartışmaların ardından yapılan oylamada ise DP Milletvekili Hasan Dinçer tarafından

¹² TBMM Tutanak Dergisi, Yirmi beşinci Birleşim, 28.XII.1947, s. 558.

ödenek miktarının düşürülmesine yönelik sunulan önerge kabul edilmemiştir¹³.

Önergenin reddedilmesi, Halkevlerinin faaliyet süresini bir ölçüde uzatmış ve ilk aşamada CHP'ye meclis üstünlüğü sağlamış olsa da, ortaya çıkan tablo hem CHP hem de Halkevleri açısından ciddi sorunlara işaret etmekteydi. Bu süreçte Demokrat Parti, CHP'nin savunmasız gördüğü bir alanı tespit etmiş ve eleştirilerini sürekli olarak aynı eksen üzerinden yoğunlaştırmıştır.

Nitekim DP Milletvekili Hasan Polatkan, 30 Aralık tarihinde Halkevleri konusunu yeniden gündeme taşıyarak CHP'yi, bu kurumlar aracılığıyla devlet bütçesinden parti hesabına kaynak aktarmakla suçlamıştır. Polatkan konuşmasında, Türk çiftçisinin tarımsal kredi ihtiyacının karşılanabilmesi için Ziraat Bankası sermayesinin güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamış; buna karşın hükümetin bankanın kaynaklarını desteklemek yerine, kendi borçlarını ödemediğini ve bankayı asli görevleri dışında farklı işlerle meşgul ederek işlevsizleştirdiğini ileri sürmüştür. Ayrıca 3842 sayılı Kanun kapsamında muhtaç çiftçilere yapılan tohumluk ve yemeklik yardımları nedeniyle hükümetin Ziraat Bankası'na dört milyon lira borcu bulunduğunu hatırlatmış; buna rağmen 1948 bütçesinde Halkevleri adı altında CHP'ye iki milyon lira ödenek ayrılırken, bankaya olan bu borç karşılığında yalnızca yaklaşık bir milyon yüz kırk altı bin liralık tahsisat öngörülmesini eleştirmiştir¹⁴. 1947 yılının başlarında CHP, artan siyasal tartışmalar karşısında Halkevleri ve Halkodaları Danışma Komitesi aracılığıyla mevcut durumu yeniden değerlendirmiş ve hazırlanan raporu CHP Genel Sekreterliği'ne sunmuştur. Raporda, Halkevlerinin kuruluşlarının on beşinci yılında şehir ve kasabalarda benimsenmiş, yerleşik kurumlar hâline geldiği; inkılâp ihtiyaçlarına uyum sağlayarak kültürel ve manevi

¹³ TBMM Tutanak Dergisi, Yirmi beşinci Birleşim, 28.XII.1947, s. 559.

¹⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Yirmi yedinci Birleşim, 30.XII.1947, s. 764.

kalkınmaya katkı sundukları vurgulanmıştır. Halkodalarının ise henüz yayılma aşamasında olduğu, köy odalarıyla büyük ölçüde uyum sağladığı ve çoğu yerde kabul gördüğü belirtilmiştir. Bununla birlikte, Halkodalarının köy yapısı içinde kaçınılmaz biçimde daha siyasal bir nitelik taşıyacağı da tespit edilmiştir.

Komite, Halkevlerinin millî hayatın gelişimi açısından gerekli kurumlar olduğu kanaatine varmış; bu yapıların keyfî yön değişikliklerinden korunması gerektiğini, ancak çalışma usullerinin yerel şartlara göre esnek biçimde düzenlenmesinin uygun olacağını ifade etmiştir. Bu bağlamda Halkevlerinin idaresine ilişkin üç seçenek tartışılmıştır: Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanmaları, bağımsız bir kültür derneğine dönüştürülmeleri veya parti bünyesinde kalmaları. İlk seçeneğin yaratıcılığı zayıflatacağı, ikincisinin ise Halkevlerini siyasal rekabet alanına dönüştüreceği değerlendirilmiş; bu nedenle Halkevlerinin CHP denetiminde, ancak idari ve mali bakımdan görece özerk bir yapıya kavuşturulması önerilmiştir.

Raporda, Halkevlerinin bina ve teşkilat bakımından parti örgütlerinden ayrılmasının işlevsel açıdan gerekli olduğu, ancak uzun yıllar içinde oluşan bütünleşmenin kısa sürede giderilemeyeceği ifade edilmiştir. Nihai hedef olarak, tüzel kişiliğe sahip, düzenli gelir kaynakları bulunan ve idaresi partiyle bağlantılı, fakat günlük siyasetin dışında tutulmaya çalışılan bir Halkevi modeli benimsenmiştir. Halkodaları açısından ise köy yapısı gereği parti teşkilatlarıyla yakın ilişki içinde çalışmalarının kaçınılmaz olduğu; kültürel faaliyetlerin köy öğretmenleri aracılığıyla yürütülmesi ve bu birimlerin halkevleri merkezince desteklenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır¹⁵. Halkevlerinin geleceğine dair izlenecek politikalar CHP bünyesinde tartışılmaya devam ederken, bu kurumların işleyişine yönelik eleştiriler de artarak sürmüştür. Söz konusu

¹⁵ BCA 490.01/1015.915.2

eleştiriler yalnızca Demokrat Parti kaynaklı olmayıp, CHP'nin kendi içinden de Halkevlerinin mevcut durumu hakkında çeşitli olumsuz değerlendirmeler dile getirilmiştir. Üstelik bu eleştiriler gizli platformlarda değil, CHP'nin 1947 yılında gerçekleştirilen kurultayında açık biçimde ifade edilmiştir.¹⁶

CHP Yedinci Kurultayı'nın 27 Kasım 1947 tarihli beşinci oturumunda, İstanbul delegesi Abdülkadir Karamürsel, Halkevlerinin halktan uzaklaştığını, toplumsal tabanla yeterince bütünleşemediğini ileri sürmüştür. Aynı birleşimde söz alan Bingöl Milletvekili Tahsin Banguoğlu ise, Halkevlerinin faaliyetlerinin beklenen düzeyde olmadığını belirterek, bu kurumların işleyişine yönelik kapsamlı bir düzenlemeye ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir.¹⁷

İsmet İnönü de Halkevlerine yeni bir işlevsel çerçeve kazandırılması gerektiği görüşünü benimsemekteydi. Ona göre Halkevleri, siyasal partilerin ortak biçimde benimseyebileceği ve birlikte yararlanabileceği bir kurum niteliğiyle faaliyet göstermeliydi. İnönü, Halkevlerinin esasen bir kültür kurumu olarak çalışmasını temel ilke olarak görmekte; bu çerçevede, farklı partilere mensup bireylerin yeteneklerini güven içinde ortaya koyabilecekleri ve yönetime makul ölçülerde katılabilecekleri bir yapı öngörmekteydi. Siyasal partilerin ise yalnızca belirli zamanlarda toplantı amacıyla bu mekânlardan faydalanabilmesi gerektiğini savunmaktaydı.

Bu değerlendirmeler, CHP'nin Halkevlerini önceki biçimiyle sürdürmesinin artık mümkün olmadığının fark edilmesine yol açmıştır. Nitekim dönemin koşullarında Halkevleri çeşitli yapısal sorunlarla karşı karşıyaydı. Bunların başında mali sıkıntılar gelmekteydi. Belediyeler, özel idareler ve devlet bütçesinden

¹⁶ BCA 490.01/1291.288.1

¹⁷ C.H.P. Yedinci Kurultay Tutanağı, Beşinci Birleşim 27.11.1947, s. 211-213.

sağlanan kaynakların giderek azalması, Halkevlerinin mali dengesini olumsuz etkilemiştir. 1946 yılında yaklaşık beş milyon lira düzeyinde olan gelirlerin, 1947’de üç milyon liraya gerilemesi bu daralmayı açık biçimde ortaya koymaktadır¹⁸.

Bunun yanı sıra, Halkevlerinin çok partili siyasal düzenin gerekliliklerine uygun biçimde yeniden yapılandırılması ihtiyacı belirginleşmiştir. Üçüncü temel sorun ise idari alanda ortaya çıkmıştır. Bir siyasal parti tarafından kurulmuş olan kültürel bir kurumun yönetimi giderek güçleşmiş; parti idare kurullarının Halkevleriyle yakından ilgilenme imkânı azalmıştır. Özellikle Demokrat Parti’nin siyasal hayata katılmasıyla yoğunlaşan siyasal rekabet, parti yöneticilerinin Halkevlerine ayırabildikleri zamanı önemli ölçüde sınırlandırmıştır.¹⁹.

Değişen siyasal ve toplumsal koşullar, halkevlerinin geleceğini tartışmalı bir noktaya taşımıştır. Bu durum karşısında Büyük Kurultay, halkevleri ile halkodalarının mevcut durumunu incelemek ve bu kurumların alması gereken yeni biçimi belirlemek amacıyla bir komisyon görevlendirmiştir. Komisyon, konuya kapsamlı biçimde eğilmiş ve kendi bünyesinde bir ihtisas komisyonu oluşturmuştur.

Yapılan çalışmalar sırasında CHP programı ve tüzüğündeki ilgili hükümler değerlendirilmiş; Genel Sekreterlik Halkevleri Bürosu raporları ile Halkevleri Komisyonu tarafından hazırlanan metinler incelenmiştir. Ayrıca halkevleri ve halkodalarına ilişkin idare ve çalışma talimatnameleri madde madde gözden geçirilmiş, kurultaya sunulan dilek özetleri dikkate alınmıştır.

Komisyon, halkevlerinin kuruluş amaçları itibarıyla önemli bir toplumsal ihtiyacı karşıladığını tespit etmiştir. Halkevleri, aydınlar aracılığıyla aktarılan bilgi ve birikim ile halkın tarihsel

¹⁸ C.H.P. Yedinci Kurultay Tutanağı, Beşinci Birleşim 27.11.1947, s. 211-213.

¹⁹ C.H.P. Yedinci Kurultay Tutanağı, Beşinci Birleşim 27.11.1947, s.214.

tecrübesini aynı zeminde buluşturan kurumlar olarak değerlendirilmiştir. Bu yönüyle halkevlerinin, modernleşme sürecinde milli kimliğin korunması ve geliştirilmesi görevini üstlendiği vurgulanmıştır.

Raporda, ülkede 463 halkevi ve 4170 halkodasının faaliyet gösterdiği belirtilmiş; sayıları hızla artan bu kurumların verimliliğinin mevcut idare ve çalışma esaslarıyla sınırlı kaldığı ifade edilmiştir. Mevcut uygulamaların, dönemin ihtiyaçlarına yeterince cevap veremediği ve bu durumun çeşitli şikâyetlere yol açtığı değerlendirilmiştir.

Komisyon, halkevlerinin CHP'nin temel ilkeleri doğrultusunda çalışmasının önemini koruduğunu, ancak çok partili hayata geçiş sonrasında bu kurumların tüm vatandaşlara açık tutulmasının uygun olacağını belirtmiştir. Farklı siyasi görüşlere mensup kişilerin halkevi mekânlarında kültürel faaliyetlerde bulunabilmesine izin verilmesi olumlu karşılanmış; bunun parti tarafından belirlenecek idari esaslarla sınırlandırılması gerektiği ifade edilmiştir.

Çalışmaların merkezinde, halkevlerinin hukuki statüsü yer almıştır. Komisyon, halkevleri ve halkodalarının bağımsız bir hükmi şahsiyete sahip olmamasını temel bir eksiklik olarak değerlendirmiştir. Mevcut durumda bu kurumların CHP'ye bağlı birimler olarak tanımlandığı, ancak hukuki kişilikten yoksun oldukları belirtilmiştir. Halkevlerinin gelişebilmesi için, partiyle bağlarını koruyarak hükmi şahsiyet kazanmaları gerektiği sonucuna varılmıştır.

Bu çerçevede, halkevleri için en uygun hukuki yapının “tesis” modeli olduğu ifade edilmiştir. Tesis statüsü sayesinde halkevlerinin yasal güvenceye kavuşacağı, bağış kabul edebileceği, düzenli gelir kaynakları oluşturabileceği ve devletin sağladığı muafiyetlerden yararlanmaya devam edebileceği vurgulanmıştır.

Komisyon ayrıca idare ve denetim mekanizmalarının güçlendirilmesini önermiştir. Halkevi başkanlarının katılımıyla il düzeyinde toplantılar yapılması ve iki yılda bir Ankara’da Halkevleri Kongresi toplanması uygun görülmüştür.

Bu değerlendirmeler doğrultusunda komisyon; halkodalarının statüsünün yeniden ele alınmasını, halkevlerine hükmi şahsiyet verilmesini ve talimatnamelerin yeni esaslara göre düzenlenmesini oybirliğiyle önermiştir.

Tasarı görüşmeleri sırasında delegeler arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Balıkesir delegesi Mustafa Çakıroğlu, halkevleri ile CHP arasındaki bağın zayıflatılmasının sakıncalı olacağını savunmuş ve bu kurumların partiyle organik bütünlük içinde kalması gerektiğini ifade etmiştir. Trabzon delegesi Kemal Kefeli ise mevcut siyasi ortamda bu birlikteliğin sürdürülebilir olmadığını ileri sürmüş; halkevlerinin hedeflenen düzeyde etkinlik gösteremediğini belirtmiştir.

Halkevleri Komisyonu Başkanı Fahrettin Kerim Gökay ise komisyonun yalnızca siyasi zorunluluklar nedeniyle değil, halkevlerini daha dinamik hâle getirmek amacıyla kurulduğunu vurgulamıştır. Gökay, halkevlerinin milli bilinç ve vatan duygusunun ortak zemini olma işlevini sürdürmesi gerektiğini ifade ederek, bu kurumların gençlik açısından taşıdığı öneme dikkat çekmiştir.²⁰

Bu tartışmaların ardından, halkevlerine hükmi şahsiyet kazandırılması ve halkevleri ile halkodalarına ait talimatnamelerin, komisyon mazbatasında belirtilen esaslar çerçevesinde yeniden düzenlenmesi konusunda Divan’a yetki verilmesi kurultay tarafından kabul edilmiştir.

Kurultay kararının uygulanma sürecine geçilirken, hangi hususların dikkate alınması gerektiği ve ne tür hazırlıkların

²⁰ C.H.P. Yedinci Kurultay Tutanağı, Beşinci Birleşim 27.11.1947, s.200-209.

yapılmasının zorunlu olduğu Halkevleri Bürosu tarafından ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Büro, bu çalışmaları üç ana başlık altında yürütmüş ve elde edilen bulguları CHP Genel Sekreterliği'ne bir rapor hâlinde sunmuştur.

 lk olarak halkevlerinin malvarlığının tespiti konusu ele alınmıştır. Tesisin tesciline esas teşkil etmek ve gerektiğinde yargı mercilerine sunulmak üzere halkevlerine ait bina ve tesisler, demirbaşlar, mefruşat, bütçeler, kadrolar ile alacak ve borç durumlarının belirlenmesine yönelik cetveller hazırlanmıştır. Bu belgeler, genel idare kurulunca görevlendirilen komisyonun incelemesine sunulmuştur.

 kinci aşamada, tesisleşme sürecine ilişkin müteferrik konularda hazırlanacak raporlar üzerinde durulmuştur. VII. Büyük Kurultay Halkevleri Komisyonu raporlarında yer alan esaslar dikkate alınarak, büro tarafından şu konularda rapor hazırlanması  ng r lm ştir: Halkevlerinde görev yapan personelin yeni tesis yapısı içindeki statüsü ile maaş ve emeklilik hakları; halkevlerine sürekli gelir sağlayacak işletme ve teşebbüslerin hukuki  er evesi; sabit ve seyyar sinema makineleri teminine ilişkin girişimlerin sonuçları; halkevlerinin merkezden ve tek elden sigortalanmasına yönelik düzenlemeler.

   nc  olarak, halkevlerine düzenli gelir kaynakları sağlanması meselesi üzerinde durulmuştur. Büro, tesis statüsünü kazanan halkevlerinin kültürel ve sosyal hizmetlerini sürdürülebilir biçimde yerine getirebilmesi için mali açıdan güvence altına alınması gerektiğini vurgulamıştır. Bu kapsamda; tesis kurulurken bir başlangıç fonu oluşturulması, halkevlerine sürekli ve yasal gelir sağlayacak özel düzenlemelerin yapılması, devlet ve yerel yönetimlerce sağlanan yıllık yardımların belirli esaslara bağlanması gündeme alınmıştır.

Ayrıca halkevlerinin, hükmi şahsiyet kazandıktan sonra kamu yararına çalışan kuruluşlar statüsüne dâhil edilebilmesi için gerekli yasal işlemlerin tamamlanması hedeflenmiştir. Bu yolla halkevlerinin idari, mali ve beledî bazı muafiyetlerden yararlanması amaçlanmıştır. Gelir Vergisi Kanunu görüşmeleri sırasında da halkevlerinin, kamu yararına hizmet eden kurumlara tanınan vergi muafiyetlerinden faydalanmasının sağlanması büro tarafından özellikle takip edilmesi gereken bir konu olarak belirtilmiştir.²¹

1948 yılı Mayıs ayında DP Afyonkarahisar Milletvekili Kemal Özçoban, halkevlerine aktarılan kamu kaynaklarının hesabının sorulması gerektiğini belirterek bu sorumluluğun doğrudan başbakan ve bakanlara ait olduğunu ifade etmiştir. Özçoban, Meclis'te yaptığı konuşmada devlet bütçesinden halkevlerine ayrılan kaynakların amacına uygun kullanılmadığını ileri sürmüş ve şu eleştirilerde bulunmuştur:

“Devlet; köy, belediye, özel idare ve umumî muvazeneden ayırdığı paraları düşkünlere ve kimsesiz çocuklara bakılması için Halkevlerine, dolayısıyla Halk Partisine vermiştir. Hükümete soruyorum: Bu paralar ne olmuştur? Hangi çocuklar hangi müesseselere yerleştirilmiştir? Yetiştirilmiş tek bir çocuk gösterilebilir mi? İcinizde birinci devreden beri milletvekili olanlar vardır. Medeni Kanun çıkarılırken maksat bu muydu? Hâkimin çocuğu yatıracağı müessese nerede?”

Özçoban'ın bu konuşması, halkevlerinin mali denetimi ve kamu kaynaklarının kullanımı meselesinin Demokrat Parti tarafından siyasi bir eleştiri alanı hâline getirildiğini göstermektedir. Tartışma, halkevlerinin yalnızca kültürel işlevleriyle değil, aynı zamanda bütçe disiplini ve hesap verebilirlik açısından da sorgulanmaya başlandığını ortaya koymuştur²².

²¹ BCA 490.01/30.135.2

²² TBMM Tutanak Dergisi, Altmış dördüncü Birleşim, 28.V.1948, s. 538.

Halkevleri üzerinden yöneltilen eleştirilerin yoğunlaşması üzerine, 2 Temmuz 1948 tarihinde CHP Sinop Milletvekili Cevdet Kerim İncedayı söz alarak Adnan Menderes ile uzun yıllar Cumhuriyet Halk Partisi müfettişi olarak birlikte görev yaptıklarını hatırlatmıştır. İncedayı, bu dönemde Menderes'in halkevlerinin çalışmalarını olumlu değerlendirdiğini belirterek, aradan geçen yaklaşık iki yıl içinde görüşlerinin bu denli hızlı biçimde değişmiş olmasını anlamakta güçlük çektiğini ifade etmiştir²³ Halkevlerine yönelik muhalefetini fiilî adımlarla da görünür kılmak ve bu yolla Cumhuriyet Halk Partisi'ni siyasal açıdan zorlamak isteyen Demokrat Parti Milletvekili Hasan Dinçer, halkevlerine aktarılan mali kaynaklar ile bu kurumların mevcut durumuna ilişkin olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir soru önergesi sunmuştur.²⁴ Söz konusu önergeye Başbakan Hasan Saka tarafından verilen cevapta, halkevlerinin niteliği ve işlevi ayrıntılı biçimde açıklanmıştır.

Hasan Saka, yurt genelinde 469 halkevi ve 4261 halkodasıyla faaliyet gösteren bu teşkilatın, millî kültürün geliştirilmesi amacıyla çalıştığını ve parti ya da politika kaygılarından uzak bir anlayışla tüm vatandaşların hizmetinde bulunduğunu vurgulamıştır. Halkevlerinin, iddia edildiği gibi CHP'nin emrinde bir araç olmadığını; aksine, kuruluş ve işletme sorumluluğunu üstlenen partinin idaresinde olmakla birlikte, millet hizmetinde faaliyet yürüten yaygın bir kültür kurumu niteliği taşıdığını ifade etmiştir.

Saka'ya göre halkevleri; güzel sanatların yaygınlaştırılması, spor faaliyetlerinin teşviki, folklor araştırmaları, okuma alışkanlığının geliştirilmesi, köy ile şehir arasındaki bağların güçlendirilmesi, sosyal yardım çalışmaları ve halkın pratik bilgilerle donatılması gibi alanlarda yürüttükleri faaliyetlerle, devletin ve mahallî idarelerin yerine getirdiği bazı kamusal hizmetlere

²³ TBMM Tutanak Dergisi, *Altmış dördüncü Birleşim*, 2.VII.1948, s. 606-607.

²⁴ TBMM Tutanak Dergisi, *Onuncu Birleşim*, 24.XI.1948, s. 234.

tamamlayıcı nitelikte katkı sağlamaktadır. Bu çerçevede konferanslar, toplantılar, temsiller, geziler düzenlenmekte; kütüphaneler kurulmakta ve kültürel etkinlikler gerçekleştirilmektedir.

İçişleri Bakanlığı'ndan alınan bilgilere dayanarak 1948 yılı il, belediye ve köy bütçelerinde halkevleri ve halkodalarına yardım amacıyla ayrılan ödenekleri de paylaşan Saka, il bütçelerinde 818.125 lira, belediye bütçelerinde 447.046 lira ve köy bütçelerinde 175.462 lira tahsis edildiğini belirtmiştir. Ancak bu ödeneklerin mahallî idareler tarafından doğrudan ilgili halkevlerinin ve halkodalarının ihtiyaçları için harcandığını, dolayısıyla fiilen ne kadarının ödenmiş olduğunun merkezî düzeyde bilinmediğini ifade etmiştir. Bu bilginin tespiti için tüm il, belediye ve köylerden veri toplanmasının gerektiğini, bunun ise uzun zaman alacağını vurgulamış; ayrıca 1948 bütçe yılının henüz tamamlanmamış olması nedeniyle kesin rakamların ortaya konulmasının mümkün olmadığını dile getirmiştir.

Devlet bütçesinden yapılan yardımların ise ağırlıklı olarak halkevleri ve halkodalarının inşası, onarımı ile millî kültür ve genel eğitim alanındaki bazı ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik olduğunu belirten Saka, bu kurumların idaresinde ve çeşitli faaliyet kollarında görev alan vatandaşlara herhangi bir ücret ödenmediğinin özellikle altını çizmiştir.

Son olarak halkevlerinin “tesis” haline getirilmesi meselesinin CHP'nin iç teşkilat yapısını ilgilendirdiğini ifade eden Hasan Saka, bu konuda başbakan sıfatıyla soru önergesine muhatap olamayacağını belirtmiş; ancak CHP Divanı üyesi olarak, halkevlerinin hukuki statüsüne ilişkin çalışmaların sürdüğünü ve bazı hukuki sorunların çözümü üzerinde durulduğunu bildiğini eklemiştir.²⁵

²⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Onuncu Birleşim, 24.XI.1948, s. 234-235.

Başbakan Hasan Saka'nın açıklamaları Demokrat Parti Milletvekili Hasan Dinçer'i ikna etmemiştir. Dinçer, Meclis kürsüsünde yaptığı konuşmada halkevlerine genel bütçeden aktarılan ödenekleri yıllara göre ayrıntılı biçimde sıralayarak eleştirilerini derinleştirmiştir. Buna göre 1939 yılında 797 bin lira, 1940'ta 1 milyon 250 bin lira, 1941'de 1 milyon 400 bin lira, 1942'de 2 milyon 200 bin lira, 1943'te 1 milyon 900 bin lira, 1944'te 3 milyon 900 bin lira, 1945'te 2 milyon 470 bin lira, 1946'da 3 milyon 900 bin lira, 1947'de 2 milyon 450 bin lira ve 1948'de 1 milyon 950 bin lira olmak üzere on yıllık dönemde halkevlerine toplam 24 milyon 167 bin lira tahsis edilmiştir. Dinçer, bu meblağlara il, belediye ve köy bütçelerinden yapılan yardımların dâhil olmadığını özellikle vurgulamıştır.

Dinçer'e göre bu rakamlar, Türkiye'nin özellikle savaş yıllarında yaşadığı ağır ekonomik koşullar dikkate alındığında son derece dikkat çekicidir. Hastanelerde hasta yatıracak yatak bulunamayan, ülkenin ciddi yokluklarla mücadele ettiği bir dönemde halkevlerine milyonlarca liralık kaynak ayrılmasının, toplumun üstlendiği fedakârlığın büyüklüğünü açıkça ortaya koyduğunu ifade etmiştir. Bu noktadan hareketle Dinçer, söz konusu fedakârlıkların karşılığında halkevlerinin kime ait olduğu, kimlere hizmet ettiği ve topluma ne kazandırdığı sorularını gündeme getirmiştir.

Halkevleri Talimatnamesi'nin birinci maddesine atıfta bulunan Dinçer, bu kurumların “millî” bir hüviyet taşımadığını, açık biçimde Cumhuriyet Halk Partisi'ne bağlı birer kuruluş olarak tanımlandığını ileri sürmüştür. CHP'nin bütün milleti temsil etmediğini savunan Dinçer'e göre, bu şartlar altında halkevlerinin de millî bir kurum olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Ona göre halkevleri, mali açıdan kamu kaynaklarıyla ayakta tutulmasına rağmen, işlevsel olarak yalnızca CHP'ye hizmet eden yapılar hâline gelmiştir. Bu nedenle, eğer halkevleri kamu kaynaklarıyla

desteklenmeye devam edecekse, tüm millete hizmet edecek şekilde yeniden düzenlenmeleri zorunludur.

Dinçer ayrıca, halkevlerinin bütçelerinin parti idare heyetleri tarafından hazırlanmasının ve bu kurumların doğrudan CHP direktifleriyle yönetilmesinin, ayrılan kamu kaynaklarının parti propagandası dışında kullanıldığını topluma kabul ettirmenin güç olduğunu belirtmiştir. Bu çerçevede, ülkede yirmiye yakın siyasi parti bulunduğunu hatırlatarak, her partinin kendi bünyesinde “milletevi”, “kalkınma evi” gibi kurumlar kurması durumunda bunların da devlet bütçesinden desteklenip desteklenmeyeceği sorusunu gündeme taşımıştır. Halkevlerinin CHP denetiminden çıkarılmasının zaman alacak bir süreç olması hâlinde ise, geçici bir çözüm olarak bu kurumların Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlanabileceği görüşünü dile getirmiştir.

Bu eleştirilere cevap veren Başbakan Hasan Saka, halkevlerinin yeni kurulmuş bir yapı olmadığını, Mustafa Kemal Atatürk’ün mirası olarak şekillenen tarihsel bir kurum niteliği taşıdığını ifade etmiştir. Halkevlerinin CHP tarafından kurulmuş olmasının partizan bir tercihten değil, tarihsel koşulların doğal bir sonucundan kaynaklandığını vurgulayan Saka, bu kurumların yalnızca bir siyasi yapıya değil, partili olsun ya da olmasın tüm yurttaşlara hizmet etmeyi amaçladığını belirtmiştir. Saka’ya göre halkevleri, siyasi hedeflerden özellikle uzak tutulmuş; sosyal ve kültürel amaçlar doğrultusunda, toplumun tüm kesimlerinin ortak faydasına açık kurumlar olarak tasarlanmıştır.

Halkevlerinin Millî Eğitim Bakanlığı’na bağlanması önerisini isabetli bulmadığını ifade eden Saka, bir kültür kurumunun herhangi bir bakanlığa doğrudan bağlı olmaksızın da açıkça tanımlanmış hedefler, programlar ve mevzuat çerçevesinde etkin biçimde faaliyet gösterebileceğini savunmuştur. Son olarak, genel kültür alanında ülke çapında geniş bir hizmet ağı oluşturan halkevleri için yıllık yaklaşık dört milyon liralık bir harcamanın

abartılı bir tutar olarak değ erlendirilmemesi gerektiğini sözlerine eklemiştir ²⁶.

1948 yılı boyunca halkevleriyle ilgili tartişmalar devam etmiş olmasına rağmen, bu konuda ne DP ne de CHP tarafından somut bir adım atılmamıştır. Demokrat Parti, “altı ok tapusunda Halk Partisi” olarak görünen bu kurumlara b t çeden tahsisat ayrılmasına karşı çıkarken, CHP yalnızca konu üzerinde çalıştıklarını ifade etmekle yetinmiřtir²⁷. DP milletvekilleri, halkevleri meselesinde oldukça hassas bir duruş sergilemiş ve 1949 yılında gerçekleştirilen 29 bin DP kongresinde her seferinde halkevlerine tahsisat verilmemesi yönünde kararlarını tekrarlayarak, bu konuda herhangi bir esneklik göstermeyeceklerini açıkça belirtmişlerdir.

Afyon Karahisar Milletvekili Hazım Bozca, bu durumu net biçimde özetleyerek, “Hakikati milletin gözünden saklamadan, b t  de halkevi yerine Cumhuriyet Halk Partisine yardım diyelim ve böylece işi kanunlaştıralım” demiştir. Bu açıklama, DP’nin tutumunu ve yaklaşımını açık biçimde ortaya koymaktadır.

Tartişmalar sırasında özellikle İstanbul Bağımsız Milletvekili Hamdullah Suphi Tanrıöver dikkat çeken bir konuşma yapmış ve CHP’yi olası gelişmeler konusunda uyardırmıştır. Tanrıöver, “Halk Partisi de hiç şüphe yok, dünyanın bütün partileri gibi bir gün iktidardan düşecektir. O vakit halkevleri tabii bir şekilde devam etmeyecektir. Bu nedenle herhangi bir siyasi partiyle en ufak bir bağlantısı olmamalıdır” diyerek CHP’yi, halkevlerinin partiden bağımsızlaştırılması konusunda adım atmaya teşvik etmiştir.

DP Manisa Milletvekili Yunus Muammer Alakant ise bu konunun tarihçiler tarafından ileride değ erlendirileceğine dikkat çekmiş ve Meclis’in 8. Büyük Millet Meclisi’ni teşkil eden kişilerin her biri hakkında ayrı ayrı hüküm verileceğini vurgulamıştır.

²⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Onuncu Birleşim, 24.XI.1948, s. 237.

²⁷  lk , C3, S.27, Mart 1949, s.2

Alakant, “İstikbalin müverrihine şimdiden sesleniyorum. Halkevleri için ayrılmış olan tahsisatı göz önünde bulunduracaklardır. Bu karar, demokraside tüm millî partilerin haklarının eşit ve ayrıcalıksız olarak uygulanmasına dair bir ölçüt teşkil edecektir. Bu husus o kadar açıktır ki, Halk Partisi Büyük Kurultayı da halkevlerinin partiden ayrılmasını prensip olarak kabul etmiştir” diyerek, ilerideki siyasi ve tarihsel değerlendirmeleri önceden işaret etmiştir.²⁸

CHP Erzurum Milletvekili Cevat Dursunoğlu, parlamentodaki müzakereler sırasında Halkevlerinin kurumsal geleceğine dair partisinin kararlılığını vurgulayan bir savunma geliştirmiştir. Dursunoğlu’nun argümanı, Cumhuriyet Halk Partisi’nin olası bir iktidar kaybı yaşaması durumunda dahi, Halkevlerini partinin ayrılmaz bir parçası ve milli birer kurum olarak muhafaza edeceği esasına dayanmaktadır. Hatip, kurumun finansal sürdürülebilirliği noktasında partinin her türlü özveride bulunacağını ifade ederken, tarihsel bir meşruiyet zemini oluşturmak amacıyla İttihat ve Terakki dönemine referans vermiştir. Cemal Paşa’nın Türk Ocaklarına sağladığı devlet desteğini hatırlatan Dursunoğlu, milliyetçi bir siyasi iradenin, milli değerleri pekiştiren yapıları desteklemesinin tarihsel bir zorunluluk ve isabetli bir devlet politikası olduğunu savunmuştur. Bu yaklaşımla, Halkevlerine yönelik devlet yardımları, ideolojik bir kayırmacılıktan ziyade, inkılapların korunması ve milli kimliğin inşası yolunda atılmış stratejik bir adım olarak nitelendirilmiştir²⁹. 14 Mayıs 1950 tarihine kadar devam eden parlamento tartışmaları, Halkevlerinin işlevsel niteliğinden ziyade kurumun bütçe ve tahsisat meselelerine odaklanmıştır. Ancak 1950 seçimleriyle birlikte iktidarın Demokrat Parti’ye geçmesi, kurumun geleceği açısından radikal bir dönüm noktası teşkil etmiştir. İsmet İnönü’nün 22 Mayıs 1950’de sunduğu

²⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Elli birinci Birleşim, 24.II.1949, s.601-610

²⁹ TBMM Tutanak Dergisi, Elli birinci Birleşim, 24.II.1949, s.613-614.

hükümetin istifasına dair resmi beyan, Halkevleri için bir "tasfiye sürecinin" fiilen başladığının göstergesi olmuştur.³⁰

Yeni dönemin siyasal vizyonu, Başbakan Adnan Menderes'in hükümet programındaki keskin ifadeleriyle somutlaşmıştır. Menderes, tek parti döneminden devralınan mirası "milli murakabeden yoksun, israflarla dolu ve gelişimi engelleyen hatalı bir süreç" olarak nitelemiştir. Bu söylem, sadece bir hükümet değişikliğini değil, aynı zamanda Cumhuriyet Halk Partisi'nin kültürel ve siyasal politikalarının topyekûn reddedileceğini ve bu kapsamda Halkevlerinin de yeni iktidarın revizyon alanına gireceğini açıkça ortaya koymuştur³¹

1950 seçimlerinin ardından Cumhuriyet Halk Partisi, ilk kurultayında Halkevlerinin kurumsal yapısını ve mal varlığını aynen muhafaza etme yönünde bir strateji benimsemiş; ancak bu tutum, dönemin değişen siyasi konjonktüründe uzlaşmacı bir zemin oluşturmaktan uzak kalmıştır. Demokrat Parti iktidarı döneminde ise meselenin çözümü için Fuat Hulusi Demirelli başkanlığında, Sıtkı Yırcalı ve Maliye Bakanı'nın da dahil olduğu bir komisyon kurulmuştur. Başlangıçta taraflar, Halkevlerinin partiler üstü bir statüye kavuşturulması ve tüm vatandaşların hizmetine sunulacak bir vakıf/tesis yapısına dönüştürülmesi hususunda ilkesel bir mutabakata varmışlardır. Bu doğrultuda CHP ve DP karşılıklı proje taslakları sunarak müzakere sürecini işletmişlerdir.

Ancak diyalog süreci devam ederken, bir grup DP milletvekilinin "kamu kurumlarının siyasi partilere bedelsiz mal devretmesini engelleyen ve geçmişteki devirlerin iadesini öngören" bir kanun teklifi vermesi, siyasi atmosferi bir anda gerginleştirmiştir. Söz konusu teklifin gerekçesinde, CHP'nin tek parti dönemindeki siyasi nüfuzunu kullanarak kamuya ait taşınmazları usulsüz

³⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Birinci Birleşim, 22.V.1950.

³¹ TBMM Tutanak Dergisi, Üçüncü Birleşim, 29.V.1950, s 25.

yöntemlerle uhdesine geçirdiği iddia edilmiştir. Teklif sahipleri, yerel yönetimlerin ve köylerin kısıtlı bütçelerinin "kültürel faaliyet" adı altında Halkevlerine aktarıldığını, fakat bu kaynakların büyük bir kısmının partinin finansal ihtiyaçları için istismar edildiğini savunmuşlardır. Bu çıkışla birlikte, Halkevleri meselesi bir uzlaş konusu olmaktan çıkmış; mülkiyet hakları ve siyasi etik tartışmaları üzerinden keskin bir hukuki hesaplaşma evresine girmiştir³².

Söz konusu kanun teklifi, siyasi partilerin finansman kaynakları ve taşınmaz mülkiyetleri üzerine çok yönlü bir kısıtlama getirmiştir. Düzenlemenin ilk aşaması; genel, katma ve özel bütçeli kurumların yanı sıra belediyeler, köyler, İktisadi Devlet Teşekkülleri ve sermayesinin çoğunluğu kamuya ait olan müesseselerin, siyasi partilere herhangi bir menkul veya gayrimenkulü bedelsiz devretmesini ya da kullanımına sunmasını kesin olarak yasaklamaktadır. Bu hükümle, kamu kaynaklarının siyasi teşekküllere ivazsız transferinin önüne geçilmesi hedeflenmiştir.

Teklifin ikinci ve daha kritik aşaması ise doğrudan Halkevlerini ve Halkodalarını hedef alan mülkiyet düzenlemesidir. Buna göre; 1 Mart 1950 tarihine kadar Halkevi olarak işletilmiş veya halktan toplanan bağışlarla sosyal amaçlı inşa edilip bir siyasi parti adına tescil edilmiş yapılar, mülkiyet hakkı bakımından yeniden tasnif edilmiştir. İl veya ilçe idare kurullarınca yapılacak tespitler neticesinde, bu statüdeki taşınmazların tapu kayıtlarının re'sen düzeltilerek Hazine (Devlet) adına tescil edilmesi ve ilgililere tebliğ edilmesi öngörülmüştür. Halkodası vasfı taşıyan yapıların ise mülkiyetinin, bulundukları köy tüzel kişiliklerine veya belediyelere devredilerek kayıtların bu doğrultuda güncellenmesi karara bağlanmıştır³³.

³²TBMM Tutanak Dergisi, Yüz dokuzuncu Birleşim, 6.VIII.1951

³³ TBMM Tutanak Dergisi, Yüz onuncu Birleşim, 7.VIII.1951, s. 680.

Anayasa Komisyonu tarafından gerçekleştirilen tetkikler neticesinde; Cumhuriyet Halk Partisi'nin tek parti donemi boyunca Halkevleri aracılığıyla tesis ettiği mülkiyet yapısının ve bütçe transferlerinin anayasal esaslara aykırı olduğu sonucuna varılmıştır. Komisyonun gerekçeli kararında, 27 yıllık iktidar sürecinde kamu kurumlarının, yerel yönetimlerin ve sivil cemiyetlerin mal varlıklarının, demokratik teamüllere aykırı yöntemlerle parti bünyesine dahil edildiği iddia edilmiştir. Bu durumun, "mülkiyetin hukuk dışı yollarla el değiştirmesi" olarak nitelendirildiği raporda, temel anayasal ihlaller iki ana eksen de kuramsallaştırılmıştır:

1. rgtlenme Hürriyetinin İhlali: Komisyon, Anayasa'nın 70. maddesinde güvence altına alınan cemiyet kurma hürriyetinin, o dönemki mevzuat düzenlemeleriyle fiilen işlevsiz bırakıldığını savunmuştur. Karara göre; yargı denetimi olmaksızın cemiyetlerin feshedilebilmesi ve meclislerden muhtarlıklara kadar tüm karar mekanizmalarına partice tayin edilen isimlerin getirilmesi, kamu iradesinin parti menfaatleri doğrultusunda manipüle edilmesine yol açmıştır.
2. Mali Rejim ve Vergi Hukuku İhlali: Anayasa'nın 84. maddesine atıfta bulunulan raporda, vergi gelirlerinin yalnızca kamu giderleri için sarf edilmesi gerektiği ilkesi hatırlatılmıştır. Halkevleri adı altında her yıl 4 milyon lirayı aşan bir meblāęın parti kasasına aktarılması, kamu hukukunun temel prensiplerine aykırı bir "kamu kaynağı istismarı" olarak değerlendirilmiştir.

Komisyon; hukuka aykırı tasarrufları meşru zemine döndürmenin parlamentonun asli görevi ve milletin bir hakkı olduğunu ilan etmiştir. Bu kanun teklifinin kabul, sadece "gasp edilen hakların iadesi" olarak değil, aynı zamanda gelecek nesillere

kamu hukukunun üstünlüğünü gösteren emsal bir uygulama olarak takdim edilmiştir ³⁴.

5830 sayılı kanunun yürürlüğe girmesi, Halkevlerinin mülkiyet yapısının tasfiyesi ve finansal kaynaklarının kesilmesiyle sonuçlanan kapanış sürecini mühürlemiştir. TBMM Zabıt Cerideleri üzerinde yapılan incelemeler, Cumhuriyet Halk Partisi'nin bu akıbeti önlemek adına proaktif bir strateji geliştiremediğini ortaya koymaktadır. Gerek iktidarının son döneminde gerekse muhalefet pozisyonunda, CHP'nin Halkevlerini partizan bir yapıdan kurtarıp ulusal bir kültür kurumuna dönüştürecek yapısal reformlara direnç gösterdiği gözlemlenmektedir. Demokrat Parti'nin kurumu kapatma yönündeki siyasi iradesi belirleyici olsa da, CHP'nin kurum üzerindeki denetiminden feragat etmemesi, bu kültürel mirasın tasfiyesine zemin hazırlayan dolaylı bir etken olarak değerlendirilebilir.

Söz konusu yasal düzenleme uyarınca Hazineye devredilen taşınmazlar, merkezi yönetim tarafından tek tek tasnif edilerek ihtiyaca binaen kamu kurumlarına tahsis edilmiştir. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın 12 Aralık 1951 tarihli onayıyla resmileşen liste, Halkevlerinin fiziksel mekanlarının yeni dönemdeki toplumsal işlevini yansıtmaktadır. Bu kapsamda; Çatalca Halkevi ilkokula, Acıpayam ve Reşadiye'deki birimler sağlık merkezlerine, Aksaray Halkevi ise mesleki eğitim kurumuna dönüştürülmüştür. Bu mekansal dönüşüm; bir dönemin ideolojik ve kültürel merkezlerinin, devletin idari ve sosyal hizmet ağının parçası haline gelmesiyle sonuçlanmıştır³⁵.

5830 sayılı Kanun uyarınca gerçekleştirilen tasfiyenin boyutları, dönemin İçişleri Bakanı Etem Menderes'in sunduğu istatistiksel verilerle somutlaşmaktadır. Bu verilere göre,

³⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Yüz dokuzuncu Birleşim, 6.VIII.1951

³⁵ BCA 030.18.01/127.89.11

Cumhuriyet Halk Partisi'nden geri alınan toplam 1020 bina ile 181 arsa ve tarla, kamu mülkiyetine dahil edilmiştir. Söz konusu taşınmazların kurumsal dağılımı incelendiğinde; mülkiyetin büyük oranda Hazine (504 birim) ve köy tüzel kişilikleri (495 birim) arasında paylaştırıldığı görülmektedir.

Tasfiyeye konu olan binaların yeni işlevleri, devletin sosyal ve idari yapılanmasında önemli bir dönüşümü işaret etmektedir. Milli Eğitim Bakanlığı'na devredilen 92 birim; lise, sanat enstitüsü ve kütüphane gibi doğrudan eğitim odaklı alanlara kanalize edilirken; Sağlık Bakanlığı'na tahsis edilen 55 taşınmaz dispanser, sağlık merkezi ve ihtisas hastaneleri olarak yapılandırılmıştır. Ayrıca binaların geri kalan kısmı; adli, mali ve askeri hizmetlerin yanı sıra hükümet konakları ve belediye hizmetleri için kullanıma sunulmuştur. Bu tablo, Halkevlerinin fiziksel altyapısının devletin temel hizmet ağlarına entegre edildiğini kanıtlamaktadır.³⁶

Sürecin hukuki boyutu ise 1960 darbesi sonrası şekillenen yeni anayasal düzende farklı bir tartışma alanına evrilmiştir. 1961 Anayasası'nın tanıdığı yasal süre zarfında CHP, 5830 sayılı Kanun'un iptali için Anayasa Mahkemesi'ne başvuruda bulunmamış; yalnızca partinin diğer varlıklarını hedef alan 6195 sayılı Kanun için hukuki süreci işletmiştir. Anayasa Mahkemesi'nin 11 Ekim 1963 tarihli kararıyla 6195 sayılı Kanun'u iptal etmesi, benzer nitelikteki mülkiyet devirlerinin anayasal zemindeki aykırılığını tescil etmiştir. Bu durum, doktrinde önemli bir tespiti beraberinde getirmektedir: Şayet CHP, Halkevlerinin mülkiyet devrini öngören 5830 sayılı düzenleme için de süresi dahilinde yargı yoluna gitmiş olsaydı, hukuki emsal teşkil eden bu iptal kararı

³⁶ TBMM Tutanak Dergisi, On yedinci Birleşim, 15.XII.1952, s. 263-264.

doğrultusunda Halkevleri taşınmazlarının iadesi de hukuken mümkün olabilecekti³⁷.

SONUÇ

Türk modernleşme tarihinin en özgün kurumlarından biri olan Halkevleri, 1932 yılında tek partili dönemin kültürel ve ideolojik değerlerini toplumun geneline yaymak amacıyla kurulmuştur. Kuruluşundan itibaren Cumhuriyet Halk Partisi ile organik bir bağ içerisinde olan bu kurumlar, uzun yıllar boyunca devlet destekli yaygın bir kültür ağı olarak işlev görmüştür. Ancak 1946 yılında çok partili siyasal hayata geçilmesiyle birlikte Halkevlerinin bu partizan yapısı, yükselen muhalefetin en temel eleştirisi konularından biri haline gelmiştir.

Çok partili dönemle birlikte başlayan parlamenter tartışmalar, Halkevlerinin "milli" bir kurum mu yoksa "partizan" bir yan kuruluş mu olduğu sorusu üzerine odaklanmıştır. Demokrat Parti (DP) kanadı, kamu kaynaklarının sadece bir siyasi partiye hizmet eden bir yapıya aktarılmasını sert dille eleştirmiş; bütçe disiplini, mali şeffaflık ve mülkiyetin hukukiliği üzerinden CHP'yi siyaseten zorlamıştır. CHP ise bu eleştirilere karşı kurumu Atatürk'ün mirası ve milli kültürün koruyucusu olarak savunsa da, değişen siyasal konjonktürde kurumun mevcut yapısını sürdüremeyeceğini fark etmiştir.

Halkevlerinin tüzel kişiliğe kavuşturulması ve "tesis" modeline geçilerek partiden özerkleştirilmesi gibi reform arayışları, gerek CHP'nin kendi içindeki direnci gerekse DP'nin uzlaşmaz tavrı nedeniyle zamanında hayata geçirilememiştir. 1950 seçimleriyle yaşanan iktidar değişimi, bu tartışmaları uzlaşma zemininden

³⁷ Tahsin Banguoğlu, **Halkevlerinin Türkiye Büyük Millet Meclisine Dilekçesi**, Şark Matbaası, Ankara 1963,s.2-3.

kopararak bir tasfiye sürecine dönüştürmüştür. 5830 sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesiyle Halkevlerinin mülkiyetleri Hazineye ve yerel yönetimlere devredilmiş; bu binalar ilkokul, sağlık merkezi ve kütüphane gibi doğrudan devlet hizmeti veren birimlere dönüştürülmüştür.

Netice itibarıyla Halkevleri sorunu, Türkiye'nin demokrasiye geçiş sancılarının kültürel alandaki bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Kurumun tasfiyesi, sadece bir mülkiyet devri değil, aynı zamanda tek parti döneminin kültürel hegemonya araçlarının yeni demokratik düzende yer bulamamasıdır. CHP'nin kurumsal varlığını koruma refleksi ile DP'nin geçmişle hukuk önünde hesaplaşma iradesi arasında kalan Halkevleri, hukuki süreçlerin etkin işletilememesi sonucu 1950'lerin başında siyasi tarihteki yerini almıştır.

Kaynakça

Banguoğlu, Tahsin, *Halkevlerinin Türkiye Büyük Millet Meclisine Dilekçesi*, Şark Matbaası, Ankara 1963.

BCA, 030.18.01/127.89.11.

BCA, 490.01/30.135.2.

BCA, 490.01/963.728.1.

BCA, 490.01/1015.915.2.

BCA, 490.01/1291.288.1.

C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932.

C.H.P. Yedinci Kurultay Tutanağı, Beşinci Birleşim (27.11.1947).

CHF Katibiumumiliği Umumi İdare Heyeti'nin 24 Şubat 1932 Tarih ve 29 Numaralı Toplantısında İlan Edilen Tamim, Ankara 1.3.1932.

Çavdar, Tevfik, “Halkevleri”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.

“Dün Halkevi Açıldı; Recep Bey'in Nutku”, *Hâkimiyeti Milliye*, 20.2.1932.

“Halkevleri”, *Ülkü*, C. XIII, S. 69, İkinciteşrin 1938.

“Innivation Et Organisation Les Maisons du Peuple”, *Le Journal Du Dimanche*, 30 Juillet 1939, Paris.

TBMM Tutanak Dergisi, Elli dokuzuncu birleşim, 5.VI.1946.

TBMM Tutanak Dergisi, On sekizinci birleşim, 17.XII.1947.

TBMM Tutanak Dergisi, Yirmi beşinci Birleşim, 28.XII.1947.

TBMM Tutanak Dergisi, Yirmi yedinci Birleşim, 30.XII.1947.

TBMM Tutanak Dergisi, Altmış dördüncü Birleşim, 28.V.1948.

TBMM Tutanak Dergisi, Altmış dördüncü Birleşim, 2.VII.1948.

TBMM Tutanak Dergisi, Onuncu Birleşim, 24.XI.1948.

TBMM Tutanak Dergisi, Elli birinci Birleşim, 24.II.1949.

TBMM Tutanak Dergisi, Birinci Birleşim, 22.V.1950.

TBMM Tutanak Dergisi, Üçüncü Birleşim, 29.V.1950.

TBMM Tutanak Dergisi, Yüz dokuzuncu Birleşim, 6.VIII.1951.

TBMM Tutanak Dergisi, Yüz onuncu Birleşim, 7.VIII.1951.

TBMM Tutanak Dergisi, On yedinci Birleşim, 15.XII.1952.

Ülkü, C. 3, S. 27, Mart 1949.

BÖLÜM 2

CUMHURİYET’İN SANAYİ ÖNCÜLERİNDEN: YENİ HAYAT UN VE DOĞRAMA FABRİKASI (1928-1977)

ABDULAZİZ KARDAŞ¹

HÜSEYİN BAKIR²

Giriş

XIX. yüzyılın ikinci yarısında harcanan gayretlere rağmen Osmanlı Devleti’nin bütün sektörlerde olduğu gibi sanayi sektöründe de yeterli bir potansiyele sahip bulunmadığı 1913-1915 sanayi tahriri rakamlarından anlaşılmaktadır.³ Cumhuriyetin ilânından sonra kurulan devlet, bağımsızlığını pekiştirmek, varlığını koruyup güçlendirmek gibi temel işlevlere öncelik vermek zorunda kalmıştır.⁴ Bayındırlık ve iktisadi alanlarda da bazı düzenlemelere ihtiyaç duyulmuştur.⁵ Bu amaçla savaşlar nedeniyle harabeye dönen ülkeyi yeniden imar etme yollarını tespit etmek amacıyla İzmir’de “İktisat Kongresi”nin toplanmasına karar verilmiştir.⁶ Kongreye gidilmeden önce yöneticiler arasında sanayi, bayındırlık ve tarım alanlarında önemli hamlelere girişmek gerektiği düşüncesi hâkim olmuştur.⁷ İzmir’de 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında toplanan kongrenin açılış nutkunda Mustafa Kemal Paşa; “*Yeni Türkiyemizi lâıyk olduğu mertebeyi resanete isâl edebilmek için behemahal iktisadiyatımıza birinci derecede en çok ehemmiyet vermeliyiz... Siyasî ve askerî zaferler ne kadar büyük olursa olsun iktisadî zaferle tedviç edilemezse... payidar olamaz. İktisadiyat demek her şey demektir. Yaşamak için, mesut olmak için, mevcudiyeti insaniyet için ne lazımsa bunların kâffesi demektir,*”⁸ şeklindeki ifadeleriyle vatanın mutlaka iktisadi bakımdan kalkınması gerektiğini vurgulamıştır.

İktisadi bağımsızlık düşüncesinin vurgulanma noktası denilebilecek İktisat Kongresi’nden sonra tarımda daha çok dolaylı etkilerle sağlanmak istenen başarıların yanı sıra sanayinin harekete geçirilmesi, bu yolda yerli sermayenin teşviki gözetilmiştir. İş Bankası (1924), Sanayi ve Maaddin Bankası (1925) gibi yeni kurumların ve 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun belli başlı amaçları, yurt içinde sermaye birikimi yoluyla sanayi kalkınmasını sağlamak, yerli sermayeyi türlü kolaylık ve imkânlarla desteklemek, yabancı sermayeye karşı korunmak olmuştur. Memleketin kalkınmasında başlıca rolü oynayacak sanayinin gelişmesi daha ziyade özel teşebbüsten beklenmiştir.⁹ Ancak devletin muhtaç olduğu sanayileşmeyi gerçekleştirecek özel teşebbüs yetersiz kalmıştır. Buna ek olarak 1929-1933 dünya ekonomik buhranı, Türkiye ekonomisini olumsuz yönde etkilemiş, bu

¹ Prof. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: a.kardas@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3343-2745

² Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi, ORCID:0009-0000-3342-545X, e-mail: hüseyinbakir.marmara@gmail.com

³ *Türkiye’de Sanayi Kuruluşları*, IV. Akşam Sanat Okulu ve Mesleki Eğitim Merkezi Yayını, Ankara 1970, s.3.

⁴ *Türkiye’de Bölge Planlamasının Evreleri*, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yayını, Ankara 1993, s.87.

⁵ *50 Yılda Türk Sanayii*, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara 1973, s.3.

⁶ A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982, s. 20.

⁷ *Türkiye’de Ekonomik Yapı Değişimleri (1923-1988)*, Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara 1989, s.6.

⁸ Memduh Yaşa, *İktisadî Meselelerimiz*, Nurettin Uycan Matbaası, İstanbul 1966, s.18.

⁹ Osman Arıkan, *Doğu Bölgesi’nin Sanayileşmesi*, Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayını, Baylan Matbaası, Ankara 1973, s.15; Abdulaziz Kardaş, *Cumhuriyet Dönemi’nde Van Gölü Havzası’nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2015, s. 39-40.

durum daha sonraki dönemlerde ülkenin kalkındırılmasında devletçiliğin uygulanmasına neden olmuştur.

Un Sanayisinin Gelişimi ve Türkiye’deki Durumu

Un sanayisinin tarihi, buğdaya bağlı olarak çok eski çağlara kadar gider. Buğdayın menşei her ne kadar eski ise de tam ve kesin kültürünün ilk önce hangi tarihte yapıldığını tespit etmek oldukça zordur.¹⁰ Buğdayın un haline getirilmesi basitinden, bugünün teknolojisine cevap veren tesisler tarafından yapılmaktadır. Bunlardan *kara değirmenler*; biri sabit, diğeri hayvan, su veya motor gücüyle döndürülen üst üste konmuş yuvarlak özel taşlardan, *valsli değirmenler*; ise yüzeyi yivli ve düz çelik silindirlerin sistematik bir düzende kombine edilmesi, gücünü su veya elektrikten elde eden modern yapılarıdır.¹¹ Değirmen taşlarından alt taş dönmez, üstteki döner. Bunun için 6-10 beygir kuvvetine ihtiyaç hasıl olur. Türkiye’de taş değirmenlerin çalışması çoğunlukla bir miktar suyun belirli bir yükseklikten dökülmesiyle elde edilen enerji ile sağlanır. Birçok taş değirmenleri suyun mevcut olmayışından ötürü mazotla çalışan motorlardan devir almaktadır. Taş değirmenlerinde un ve kepek ayrılmaz, temiz ve modern öğütme valsli un fabrikalarında yapılmaktadır.¹²

Büyüyen kentler, artan nüfus, askeri öncelikler ve beyaz ekmek ihtiyacı valsli un fabrikaları teknolojisinde meydana gelen gelişmeleri tetikleyen faktörler olmuştur. Valsli makinelerin bulunduğu fabrikalar tarafından uygulanan öğütme yöntemi sayesinde, geleneksel değirmen taşlarının kullanıldığı değirmenlerden daha fazla verim alınmıştır. Sert tahıllar uzun zamana gerek kalmadan kolayca öğütülmüş, hijyen sağlanmış ve verim kaybı en aza indirilmiştir. Valsli un fabrikalarının en önemli özelliklerinden biri de hijyen konusunda gösterdikleri hassasiyettir. Tahılların öğütülmeden önce temizlenmesi amacıyla bunlara yıkama ve arıtma makineleri konulmuştur.¹³

Türkiye’de 1950’li yıllarda un fabrikaları Karadeniz sahil bölgesi hariç yurdun hemen her tarafına yayılmış vaziyeteydi. Su ile enerjilerini temin eden bazı fabrikaların Türkiye’de karşılaştıkları en önemli sorun, suyun yaz aylarında azalmasıydı. Bu durumda olan un fabrikaları su türbinine ek olarak mazotla çalışan motorlar monte etmişlerdi. Hatta su gücü yeterli olmayan bazı fabrikalarda su türbinini motorlarla birlikte çalıştırmaktaydılar. Su kuvvetinden mahrum olup şehirlerin içinde veya yakınında kurulmuş olan fabrikalar, enerji ihtiyaçlarını şehir şebekelerinden temin etmişlerdi. Genel olarak belediyelere ait olan şehir enerji santralleri, fabrikalara elektriğin kilovat saatini yaklaşık olarak yüzde 50 indirimli satmaktaydılar. 1950’li yıllarda Türkiye’de mevcut un fabrikalarının hepsi özel sektöre aitti ve resmî sektörün bu sanayi koluna herhangi bir yatırımı yoktu.¹⁴

¹⁰ *Türkiye’de Un Sanayii*, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara 1958, s.1.

¹¹ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilâtı, *Dördüncü Beş Yıllık Plan Un ve Unlu Mamuller Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara 1977, s.6.

¹² 24 saatlik kırma (öğütme) kapasitesi 10-50 ton olan fabrikalar küçük ve 50 tondan fazla olanlar da büyük fabrika olarak kabul edilir. *Türkiye’de Un Sanayii*, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara 1958, s.10-11.

¹³ Salih Başkutlu, *Osmanlı Devleti’nde Değirmencilik Endüstrisi ve Buhar Değirmenleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2021, s.34-35.

¹⁴ *Türkiye’de Un Sanayii*, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara 1958, s.13-24.

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siirt'te Sanayinin Durumu

Cumhuriyetin ilanından sonra idari yönetimde yapılan değişiklik ve düzenlemeler sonucu bir sancak durumunda bulunan Siirt, il haline getirilmiştir.¹⁵ Siirt, Osmanlı döneminde var olan kapalı ekonomik yapısını Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında da sürdürmüştür. Özellikle ulaşım imkânlarının sınırlı ve il merkezinin ticari yolların uzağında oluşu şehrin gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Birkaç büyük maden çıkarma işletmesi, un ve dokuma fabrikası dışında ilde sanayi yok denecek kadar azdı.¹⁶ 1927 Sanayi Sayımına göre ilde ağırlıklı olarak dokuma, tarım ve maden çıkarma faaliyetlerine dayalı olan toplam 314 işyeri vardı ve bu iş yerlerinde 1278 kişi çalışmaktaydı.¹⁷

Resim 1: Osmanlı Devleti'nin son döneminde Siirt'ten bir görünüş

Kaynak: <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAF/91170---0027.jpg>

Cumhuriyetin ilk yıllarında geleneksel tarım yöntemlerinin uygulandığı Siirt'te arazilerin çok az bir kısmında üretim yapılmış, geri kalan kısımlar da nadasa bırakma, mera ve ormanlık alan olarak kullanılmıştır. Bu nedenle yapılan tarım Siirt merkezinin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmıştır.¹⁸ Bu dönemde Siirt'te sanayi, yukarıda da ifade edildiği gibi basit el tezgâhlarıyla sınırlı kalmış, makineleşmeye dayalı sanayi tesisleri kurulamamıştır. Ancak il merkezinde ve ilçelerde küçük imalathaneler mevcuttu ve imalathanelerin bulunduğu çarşılar bulunmaktaydı. Merkez ilçede emsali görülmeyen battaniyeler, seccadeler ve oda takımlarının dokunduğu battaniyeciler çarşısı bulunmaktaydı. Evlerde ve çarşıda bulunan tezgâhlarda yıllık ortalama 10 bin kadar battaniye üretilmekteydi.¹⁹ Siirt merkezinde ayrıca hakkaklar, kuyumcular, kunduracılar, çulhacılar, terziler, saatçılar, desticiler, dülgerler, dabbaglar, bakraccılar, marangozlar²⁰ gibi işyerlerinin yer aldığı çarşılar bulunmaktaydı.

Söz konusu imalathanelerin dışında Siirt merkez ve ilçelerinde üretilen buğdayları öğüten su değirmenleri bulunmaktaydı. Değirmenlerin sayısı ve 1928 yılındaki un öğütme kapasiteleri şu şekildeydi; Siirt merkezinde bir yıl zarfında 180 ton un öğüten 5 değirmen bulunmaktaydı. İlçelerden, Erüh'ta 1440 ton un öğüten 40, Şırnak'ta 108 ton un öğüten 30, Pervari'de 1.368 ton un öğüten 19, Şirvan'da 1.286 ton un öğüten 36, Garzan'da 1.200 ton un öğüten 25, Sason'da 540 ton

¹⁵ Fahri İlhan, "Siirt'in Fabrika Özlemi 1", *Siirt'te Son Söz*, 25 Ocak 1978.

¹⁶ *Yurt Ansiklopedisi*, C:9, Fasikül:120, Anadolu Yayıncılık, 20 Şubat 1984, s.6707.

¹⁷ Merkezi İstatistik Müdürlüğü Umumiyesi, *1927 Senesi "Sanayi Tahriri" Neticeleri*, İstanbul Cumhuriyet Matbaası 1928, s.52; *Sanayi Sayımı 1927*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1969, s.40.

¹⁸ *1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1926, s.640-641.

¹⁹ *Türkiye Salnamesi 1927 Birinci Sene*, Sahibi İmtiyaz: Hasan Hulki, Anadolu Matbaası İstanbul 1927, s.708; Nezir Yavuz, "Şehrimizde İktisadi Hayat", *Siirt*, 18 Nisan 1960.

²⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927*, Matbuat Müdürlüğü Umumiyesi, İstanbul 1927, s.901.

un öğüten 15, Beşiri’de de 936 ton un öğüten 26 adet su değirmeni faaliyet göstermekteydi. Bu dönemde Siirt merkezinde ve ilçelerinde yaklaşık 200 su değirmeni bulunmakta ve bu değirmenlerde bir yıl zarfında yaklaşık 7000 ton un öğütülmekteydi. Bu değirmenlerden başka Yasin (Aral) Bey’in “Yeni Hayat” adında bir un fabrikası vardı.²¹

Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası’nın Kuruluşu ve Faaliyetleri

Cumhuriyet döneminde Siirt’te ilk önemli sanayi yatırımı “Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası”nın kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Siirt’te önemli bir müteşebbis olan Yasin (Aral) Bey, 1926 yılında gittiği İstanbul’dan dönüştü, şehrin en büyük gereksinmesi olan bir un fabrikasını kurmaya yönelik çalışmaya başlamıştır. Babadan kalma sermaye ile büyük bir emek ve himmetle İstanbul’dan fabrikanın makine ve araçlarını getirtmiştir. Bunların montaj işleri için biri Macar, diğeri Alman iki mühendis ve birkaç teknisyen görev almıştır. Yapılan çalışmalar sonunda kurulan Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası, Siirt’in ilk önemli sanayi tesisi olarak 1928 yılında hizmete girmiştir. Kömürün yakılmasından elde edilen enerji ile çalışmaya başlayan fabrika, Siirt ilinin ihtiyacı gibi civar illerin ve askeri tesislerin un ihtiyacını karşılamaya başlamıştır.²² Şehrin 300 metre güneybatısında kurulan fabrika kurulduğu zaman Türkiye’nin en modern un fabrikalarından biri olma özelliğini taşımıştır.²³ Özel teşebbüs tarafından kurulan fabrika, bölgenin en büyük sanayi tesisi olarak şehrin ihtiyacını karşılamak için un üretimi yapmış ve bünyesinde yer alan atölyede de demir doğrama faaliyetleri yürütülmüştür.²⁴ Fabrika, koca bir tümenin, kent halkının ihtiyacını karşılayabilecek kapasitedeydi.²⁵ Yasin Bey’in bu girişimi Siirt’te yeni bir çağırın açılmasında rol oynamış ve aynı zamanda şehirde çağdaş girişimciliğin sembolü olmuştur.²⁶

Resim 2: Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası’nın Kurucusu Yasin Aral

Kaynak: Faik Kuzu Özel Arşivi

Fabrikanın çıkardığı kaliteli, temiz ve sağlıklı unlar civar şehirlere de satılmaktaydı. Bu şehirlerde taş değirmenlerde ve hiçbir sıhhi kontrole tabi tutulmadan öğütülen unlar eleştirilmeye başlanmıştır. Yapılan eleştirilerden biri Diyarbakır gazetesinde şu şekilde yer almıştır; “Biliyoruz ki bugün hemen birçok şehirlerimizde taş değirmenlerde öğütülen unlar istimal edilmiyor. Çünkü birçok tecrübelerle sabit olmuştur ki ne kadar kontrol vazedilse bile taş değirmenlerden sıhhi ve

²¹ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1927-1928, Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, İstanbul 1928, s.930.

²² Fahri İlhan, “Siirt’in Fabrika Özlemi 2, Hayat Un Fabrikası’nın Kuruluşu”, *Siirt’te Son Söz*, 26 Ocak 1978; Mithat Erden, *Cumhuriyetin İlk Öğretmenlerinden Anılar*, Pusula Yayıncılık, Ankara 2012, s.63.

²³ Ahmed Arıttürk, “Fabrikalar Kapatılmasın”, *Siirt*, 16 Şubat 1993.

²⁴ Coşkun Aral, *İmkânsız Coğrafyalar*, Kronik Kitap, İstanbul 2025, s.10.

²⁵ A. Hilmi Seçkin, *Bir Hâkime Yakışanı Yazdım*, Literatür Yayınları, İstanbul 2018, s.34-35.

²⁶ Bekir Sami Seçkin, *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*, İstanbul Siirtliler Derneği Yayını, İstanbul 2005, s.258.

matlup evsafı haiz un çıkartmak imkânsızdır”. Bu dönemde Elazığ Belediye Reisi Hürrem Bey, söz konusu önemli meseleyi dikkate alarak, Elazığ fırınlarında fabrika unundan başka unların kullanılmasını yasaklamıştır.²⁷ Gazete, “*umumi sıhhat namına*” Diyarbakır Belediyesi tarafında da aynı uygulamanın başlatılmasını istemiştir.

1932 sanayi istatistiklerine göre Siirt’te faaliyet gösteren tek sanayi tesisi Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası’ydı. Söz konusu istatistiklerde de fabrikanın kuruluş yılı 1928 olarak verilmiştir. Müesseselerin hukuki vasıfları kısmında fabrikanın komandit olduğu bilgisi yer almaktadır. Fabrikanın makine, alet ve araçlarının yılsonundaki değerinin yaklaşık 150.000 ve fabrikanın kendi malı olan binasının da değerinin yaklaşık 30.000 lira olduğu belirtilmektedir. Fabrikanın Siirt’te elektrik enerjisi kullanan tek müessese olduğu ve enerjisini kendisi ürettiği bilgisi yer almaktadır. Kullanılan elektrik enerjisinin kömürün yakılmasından elde edildiği, fabrikada üç elektrik motorunun bulunduğu ve bu üç motorun toplam gücünün 102 beygir gücü (Horse Power -H.P.) olduğu bilgisi yer almaktadır.²⁸

Fabrikada azami faaliyet aylarında çalışan amele ve ustabaşlarının sayısı 25’ti. Amele ve ustabaşların içinde kadın yoktu ve hepsi 14 yaşından büyüktü. Amele ve ustabaşlardan 23 tanesi Türk, iki tanesi de yabancı uyruklu idi. Fen memuru bulunmayan fabrikada biri Türk, ikisi yabancı olmak üzere üç idare memuru görev yapmaktaydı ve toplam çalışan kişi sayısı 28’di. Fabrikada ikisi amele ve ustabaşı, ikisi de idare memuru olmak üzere dört yabancı çalışmaktaydı.²⁹ Fabrikada yıllık ödenen amele yevmiyesi 4400, fen ve idare memuru ücreti de 4.040 liraydı. Hammadde ve işlenmesi gerektiren maddelerin değeri 23500 ve yıllık üretim değeri de 55.000 liraydı.³⁰ Fabrika çalıştırdığı eleman bakımından Siirt için büyük bir istihdam kaynağı konumundaydı.

Resim 3: 1930’da Siirt’ten Bir Görünüş

Kaynak: Son Posta, 9 İkincikânun 1937.

²⁷ “Ekmek Meselesi ve Fabrika Unu”, *Diyarbakir*, 19 Teşrinievvel 1931.

²⁸ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti*, No:27, Ankara Devlet Matbaası, İstanbul 1933, s.16-17.

²⁹ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti*, No:27, Ankara Devlet Matbaası, İstanbul 1933, s.18.

³⁰ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti*, No:27, Ankara Devlet Matbaası, İstanbul 1933, s.19.; Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti*, No:57, Ankara Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s.66-69.

Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası, 28 Mayıs 1927 tarihinde kabul edilen 1055 Sayılı Teşvik-i Sanayi Kânunu'nun 1. maddesinde yer alan sanayi kuruluşu tanımının³¹ şartlarını sağlamıştır. Fabrika, söz konusu kânundan yararlanabilmek için gerekli koşullardan olan; *"10'dan fazla sayıda işçi çalıştırmak, en az 10 beygirlik bir enerji ile işleyen ve imalatından bir yıl zarfında en az 1500 gündelik miktarında işçi çalıştıran müesseseler birinci sınıf müessese kabul edilir"*, şartlarını sağlayarak devletin sağladığı imkânlardan yararlanmıştır.³² Fabrika, 1932'de Siirt'te Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan tek işyeriydi.³³

Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası, 1933 sanayi verilerine göre de Siirt'te faaliyet gösteren tek un fabrikasıydı. Ancak bu verilerde fabrikanın kuruluş yılı 1927 olarak verilmiştir. 1927 yılı fabrikanın bünyesinde bulunan demir doğrama atölyesinin kuruluş yılı olabileceği gibi, verilerin yanlış işlenmesi ihtimali de söz konusudur. 1933 yılında da fabrikanın hukuki vasfı komandit olarak geçmekteydi.³⁴

Fabrikanın makine, alet ve edevatının yılsonundaki yaklaşık değeri 75.000 ve müessesenin malı olan binaların da değerinin 22.000 lira olduğu bilgisi yer almaktadır. Fabrika kömürün yakılmasında elde ettiği elektrik enerjisi ile çalışmakta ve enerjiyi kendisi üretmekteydi. 1933'te bir motordan elde edilen 97 beygir gücüyle çalışmaktaydı. Fabrika değerinin önceki yıla göre düşmesi, muhtemelen elektrik üreten iki motorun hesaba katılmamasından kaynaklanmaktaydı. Fabrikada, 1933'te azami faaliyet aylarında hepsi Türk olan 12 amele ve ustabaşı çalışmaktaydı. 1933 yılında yıllık ödenen amele yevmiyesi 3000, ham maddeler değeri 8500, işletme gerektiren maddeler toplamı 1180 ve üretim değeri de 14034 liraydı.³⁵

1934 sanayi istatistiklerinde fabrikanın kuruluş yılı 1928 olarak geçmektedir. Siirt'teki tek fabrika olan bu müessesenin hukuki vasfı komandit olarak geçer. Makine, alet ve edevatının yılsonundaki yaklaşık değeri 70.000, fabrikanın malı olan binaların yaklaşık değeri 20.000 liraydı. Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası, bu yılda da Siirt'te elektrik enerjisi kullanan tek müessesedir. Kendi enerjisini kömürün yakılmasından üreten fabrikanın motor sayısı bu yılda ikiye çıkarılmıştır. İki motordan 95 beygir gücünde enerji elde edilerek fabrika çalıştırılmaktaydı. Azami faaliyet aylarında 14'ü Türk ve biri yabancı uyruklu olmak üzere 15 kişi amele ve ustabaşı olarak çalışmaktaydı. Fabrikada bir yabancı fen memuru görev yapmaktaydı. Bu yılda fabrikada toplam 18 kişi çalışmaktaydı. Fabrikanın yıllık ödediği amele yevmiyesi 3500, fen ve idare memuru yevmiyesi de 1.800 liraydı. İşlenecek maddelerin değeri 26.234, yıllık üretim değeri de 34.039 liraydı.³⁶

³¹ Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun 1. Maddesinde yer alan sanayi kuruluşu tanımı şu şekilde yer almıştı; *"Daimi veya muayyen zamanlarda içinde makine veya aletler ve tezgâhlar ianesiyle, herhangi bir madde veya kudretin evsaf veya eşkâli kısmen veya tamamen değiştirilip kıymetlendirilmek suretiyle toplu imalat vücuda getirilen ve bu maksada tahsis edilen yerler bu kanuna göre sınaî müessese addolunurlar."* T.C. Resmî Ceride, 15 Haziran 1927, Sayı: 608, s.2623.

³² T.C. Resmî Ceride, 15 Haziran 1927, Sayı: 608, s.2623.

³³ Yurt Ansiklopedisi, C:9, Fasikül:120, Anadolu Yayıncılık, 20 Şubat 1984, s.6707; Ömer Obuz, *Siirt'in Cumhuriyet Serüveni 1923-1950, Gelenek, Modernite, Milli Kimlik*, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2027, s.118.

³⁴ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti*, No:57, Ankara Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s.176.

³⁵ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti*, No:57, Ankara Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s.177-179.

³⁶ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932-1934 Seneleri Faaliyeti*, No:80, Köyhocas Basım evi, Ankara 1936, s.256-259. Nüfusu 14.830 kişi olan Siirt'te belediyenin 1934 yılı bütçesi 34.631 liraydı. Bu bakımdan fabrikanın yıllık üretim değeri bulunduğu şehrin belediye bütçesi kadardı. *Belediyeler Dergisi*, Yıl:1, S:1, Haziran 1935, s.43.

1935 sanayi istatistiklerinde de Siirt'te tek fabrika olan bu müessesenin makine alet ve edevatının yılsonundaki yaklaşık değeri 25.684, fabrikanın malı olan binaların yaklaşık değeri de 18.650 liraydı. Kendi enerjisini kömürün yakılmasından elde eden fabrikanın bu yılda 65 beygir gücündeki bir motoru çalışmaktaydı. Bu yılda ödenen amele yevmiyesi 1.068, fen ve idare memuru ücreti de 240 liraydı. Fabrikada bir Türk idare memuru çalışmaktaydı. İşlenecek maddeler değeri 14.913, yıllık üretim değeri de 22.630 liraydı.³⁷

Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası'nın motorlarını çalıştıran ve tamir işleriyle ilgilenen Ethem Usta, boş zamanlarında Siirt Halkevi bünyesinde açılan sinemayı da çalıştırmaktaydı.³⁸

Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası'nın hukuki vasfının "komandit" olması şirketin ortaklarının olduğu anlamına gelmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla şirketin diğer ortağı Siirt'in Nazif Mahallesi'nde ikamet eden ve şehrin tanınmış ailelerinden olan "Aykut"lardan³⁹ fabrikatör Ahmet oğlu Abdulkhakim (Aykut) Bey'dir. Abdulkhakim Bey, Siirt'teki değirmen ve bazı mallarını satarak Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası'na ortak olmuştur. Bu ortaklıktan dolayı resmî kaynaklarda 1935'e kadar fabrikanın hukuki vasfının "komandit"⁴⁰ olduğu yer almaktadır. Ayrıca 23-28 Nisan 1936 tarihlerinde Siirt İcra Memurluğu'nun yerel ve ulusal gazetelerde yayımlattığı icra ilanlarında, Abdulkhakim Bey'in fabrikanın yarı hissesinin sahibi olduğu ifadesi yer almaktadır.⁴¹ Büyük bir ihtimalle 1936 yılındaki icra ilanından sonra Abdulkhakim Bey, fabrikadaki hissesini ortağı Yasin Aral'a satmıştır. Çünkü bu yıldan sonraki kayıtlarda fabrikanın hukuki vasfının komandit olduğu yönünde bir kayıt bulunmadığı gibi Abdulkhakim Bey'in ismine de rastlanmamaktadır.

1936 yılında Siirt'teki tek müessese olan Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası'nın makine, alet ve edevatının yılsonundaki yaklaşık değeri 24.477, fabrikanın kendi malı olan binaların yaklaşık değeri de 17.150 liraydı. Kendi enerjisini kömürün yakılmasından elde eden fabrikanın 65 beygir gücündeki bir motoru ile üretim yapılmaktaydı. Fabrikada biri yabancı, sekizi Türk olmak üzere dokuz fen memuru ile bir Türk idare memuru çalışmaktaydı. Yıllık ödenen amele yevmiyesi 1540, yıllık ödenen fen ve idare memuru ücreti de 420 liraydı. Yıllık hammaddeler değeri 12.016 ve üretim değeri 33.531 liraydı.⁴²

Şehrin 300 metre güneybatısında yer alan fabrika, doğudan Hacı Abdülaziz tarlası, kuzeyden kısmen Hacı Abdülaziz ve kısmen de Şeyh Musa Vakıf Tarlası, bu iki yön arasından fabrikaya

³⁷ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932-1935 Seneleri Faaliyeti*, No:103, Mehmed İhsan Matbaası, Ankara 1937, s.200-202.

³⁸ Mithat Erden, *Cumhuriyetin İlk Öğretmenlerinden Anılar*, Pusula Yayıncılık, Ankara 2012, s.63.

³⁹ "Acı Bir Ölüm", *Siirt*, 8 Ocak 1966.

⁴⁰ **Komandit Şirket:** Ticari bir işletmeyi bir ticaret unvanı altında işletmek amacıyla kurulan ve alacaklılara karşı ortaklarından bir veya bir kaçının sorumlulukları sınırlanmamış, diğer ortak ve ortakların sorumlulukları ise belli bir sermaye ile sınırlanmış olan firma. Ortaklardan, sorumlulukları sınırsız olanlara komandite ortak, sorumlulukları koydukları sermaye ile sınırlı olanlara komanditer ortak denir. Komandite ortakların gerçek kişilerden olması gerekirken, komanditer ortaklar gerçek kişi ya da tüzel kişi olabilir. Şirketi yönetenler, komandite ortaklardır. Komanditer ortaklar yılsonunda şirket hesaplarını inceleyebilir ve kârdan pay alırlar. Zarara iştirakleri, sermaye miktarı ile sınırlıdır. Komandit ortaklığın kurulabilmesi için, ortaklar tarafından yazılı şekilde hazırlanan sözleşmenin imzalarının noterce onaylandıktan sonra, şirket merkezinin bulunduğu yerdeki ticaret siciline tescil ve ilân ettirilmesi gerekir. Bu işlemlerden sonra, ortaklık tüzel kişilik kazanır. *Ekonomi Ansiklopedisi*, Milliyet Yayınları, 1991, s.160.

⁴¹ "Gayrimenkul Açık Artırma İlânı Siird İcra Memurluğundan", *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1936; "Siirt İcra Memurluğundan", *Diyarbakir*, 23 Nisan 1936.

⁴² Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932-1936 Seneleri Faaliyeti*, No:117, Mehmed İhsan Matbaası, Ankara 1938, s.254-256.

gelen yol, batı ve güneyden Hacı Hüseyin Ağa'nın vakıf tarlası ve göl kenarındaki yamaç ile çevrili alanda kurulmuştu. 1936 yılında fabrikada çalışır durumda biri 65, diğeri yedek olarak kullanılan 35 beygir gücünde iki motor bulunmaktaydı. Bu iki motordan başka fabrika her biri 7,5 (yedi buçuk) beygir gücünde üç motora sahipti. Bunların yanında fabrikanın bünyesinde, adi bir taş değirmeni ve bir demir atölyesi ile demir doğrama evi, içinde depo ve ambarları kapsayan vals ve elek tertibatlı binasından, başka tek katlı bir makinist evi, iki ambar, bir tarla, bir bahçe, bir bağ ve yol ile iki kuyu yer alıyordu.⁴³ Fabrikanın kurulduğu geniş alan ve bünyesinde yer alan binalar, makine ve motorların çokluğu ile teknolojik özellikleri, Yasin Aral'ın Siirt'te ilk modern bir sanayi kampüsünü kurduğu izlenimi vermektedir.

Resim 4: 1936 Yılında Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası

Kaynak: A. Hilmi Seçkin, *Bir Hâkime Yakışanı Yazdım, Literatür Yayınları, İstanbul 2018.*

1937 yılında şehirdeki tek müessese olan fabrikanın, makine alet ve edevatının yılsonundaki yaklaşık değeri 23.081, fabrikanın malı olan binaların yaklaşık değeri 16.850 liraydı. Fabrika kendi enerjisini kömürün yakılmasından elde etmekteydi. 1937 yılında fabrikanın çalışan 2 motoru vardı ve bu motorlardan 100 beygir gücü elektrik üretilmekteydi. 1937 yılının azami faaliyet aylarında amele ve ustabaşı işgünü sayısı toplamı 1.795'ti. Yıllık ödenen amele yevmiyesi 1080, işlenecek maddelerin değeri 20.169 ve yıllık üretim değeri de 21.569 liraydı.⁴⁴

1938 yılında fabrikanın biri 65, diğeri de 40 beygir gücünde olan iki motoru bulunmaktaydı. Fabrikada günlük un üretim miktarı 15 tondur.⁴⁵

1939 yılında Siirt'te Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası'nın dışında sanayi tesisi yoktu. Fabrikanın bu yıldaki makine alet ve edevatının yılsonundaki yaklaşık değeri 5825, fabrikanın malı olan binaların yaklaşık değeri de 5.737 liraydı.⁴⁶ 1939'da 10 beygir gücünde bir motoru olan fabrikanın enerjisi kömürün yakılmasından elde edilmekteydi. Bu yılda azami faaliyet aylarında amele ve ustabaşı işgünü sayısı toplamı 1.525'ti. Fabrikada bir Türk idare memuru çalışmaktaydı.

⁴³ "Gayrimenkul Açık Artırma İlânı Siird İcra Memurluğundan", *Cumhuriyet*, 28 Nisan 1936; "Siirt İcra Memurluğundan", *Diyarbakir*, 23 Nisan 1936.

⁴⁴ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932-1937 Seneleri Faaliyeti*, No:143, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s.309-311.

⁴⁵ *Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s.343.

⁴⁶ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti*, Yayın No: 237, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1945, s.87.

Fabrikada yıllık ödenen amele yevmiyesi 720, yıllık ödenen fen ve idare memuru ücreti de 300 liraydı. Fabrikanın hammaddeler değeri 48.800, işletmenin yıllık üretim değeri de 62.120 liraydı.⁴⁷

Fabrikanın Yanması ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler

11 Kasım 1939 tarihinde saat 17:30'da çıkan ani bir yangın neticesinde Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası'nın önemli bir kısmı yanmıştır. Yangın esnasında Siirtliler çok büyük bir gayret göstermeleri sayesinde, fabrika tamamen yanmaktan kurtulmuştur.⁴⁸ Halkın yardımıyla fabrikada çalışan 40 beygir gücündeki bir motor kurtarılmıştır.⁴⁹ Yangın neticesinde ortaya çıkan zarar 60.000-70.000 lira civarındaydı. Yangının nasıl çıktığı zabıta ve adliye birimleri tarafından araştırılmıştır.⁵⁰ Kaynaklarda yangının çıkış sebebi ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Fabrika, yangından sonra üretimi durdurmak zorunda kalmıştır.

Resim 5: Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası Binası'ndan Bir Görünüş

Kaynak: Siirt, Haz: Ulusoy, İstanbul 2002.

Yasin Aral, fabrikanın yeniden işler hale getirilmesi için gereken kredinin sağlanması amacıyla 25 Mayıs 1940 tarihinde Başvekâlet Koordinasyon Heyeti Reisliği'ne bir dilekçe sunmuştur. Aral, dilekçesinde; yangın neticesinde harap olan Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası'nın halk ve asker ihtiyaçları için önemini vurgulamış ve fabrikanın, 30.000-35.000 liralık kredi sağlanmak suretiyle tekrar işler bir hale getirildiği takdirde, civarın un ihtiyacının karşılanacağına yer vermiştir. Siirt'te bulunan II. Tümen Komutanlığı'ndan Siirt Valiliği'ne yazılan bir dilekçede de Yasin Aral'ın ifade ettiği hususları destekleyen konulara değinilmiştir. Bunun üzerine Koordinasyon Heyeti, 28 Haziran 1940'ta yaptığı toplantıda fabrika sahibi Yasin Aral'a, fabrikayı işler bir getirmek amacıyla 35.000 liraya kadar kredi açılması talebini içeren karar suretini İcra Vekilleri Heyeti'nin onayına sunmuştur.⁵¹

Başvekâlet Koordinasyon Heyeti Reisliği'nin fabrikanın halk ve asker ihtiyacı için önemli ve gerekli olduğu yönündeki raporunu inceleyen İcra Vekilleri Heyeti, 4 Temmuz 1940 tarihinde Yasin Aral'ın talep ettiği kredinin verilmesini onaylamıştır. Kredinin hangi şartlarda verileceği konusunda Başvekâlet Koordinasyon Heyeti Reisliği'nin K/39 Sayılı Kararı çıkarılmıştır. Buna

⁴⁷ Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932-1939 Faaliyeti*, No:156, Receb Ulusoğlu Basımevi, Ankara 1941, s.151-153.

⁴⁸ "Siirt'te Bir Fabrika Yandı", *Yurd Yolu*, 11 Kânunuevvel 1939.

⁴⁹ Ömer Atalay, *Siirt Tarihi*, Çeltut Matbaası, İstanbul 1946, s.25-26.

⁵⁰ "Siird'de Büyük Bir Fabrika Yandı", *Son Posta*, 15 İkinciteşrin 1939.

⁵¹ BCA, 030.18.01.02.94.13.3.

göre; “3780 Sayılı Millî Korunma Kanunu’nun 12’nci maddesindeki⁵² salâhiyete müsteniden Siirt Vilâyeti merkezinde yangın neticesi hasara uğrayan ve metruk kalmış olan “Yeni Hayat” un fabrikası sahibi Yasin Aral’a, atideki esaslar dairesinde 35.000 liraya kadar bir kredi verilmiştir. a) İş bu kredi, yalnız fabrikanın ihyasına ve işler bir hale getirilmesine muktazi sarfiyat için kullanılabilir. b) İşe başlanması ve ilk tesisatın vücuda getirilmesi için fabrika sahibi Yasin Aral’a, 5.000 liraya kadar nakden tediye bulunulabilir. Kredinin mütebaki kısmı Siirt Nafia idaresince vize edilecek inşaat sitüasyonlarının ve satıcılar tarafından ibraz olunacak alât ve edevat faturalarının bankaya ibrazında tediye olunur. c) İnşaatın hitamında fabrika, borcun ödenmesine kadar, bankaya birinci derecede ve sırada ipotek edilir”.⁵³ Kredi, Ziraat Bankası nezdinde açtırılmıştır. İcra Vekilleri Heyeti’nce onaylanan karara göre fabrika sahibi Yasin Aral’a verilen 35.000 lira kredi temin olunabilecek ve 5.000 lirası nakden tediye olunabilecekti.⁵⁴ Alınan kredi ile fabrikanın ve yanan makine ve araç gereçlerin temin edilmesine başlanmıştır.

Fabrikada yanmaktan kurtarılan makine, motor ve araçlarla üretime devam edilmiştir. Bu bağlamda 1940 yılında şehirde elektrik ile çalışan tek iş yeri idi. Fabrikada yıllık iş günü sayısı 1.476’dı. Yıllık ödenen ücret veya maaş toplamı 1.270, işlenecek maddelerin yaklaşık değeri 78.000 ve yıllık üretim değeri de 88520 liraydı.⁵⁵

Başvekâlet Koordinasyon Heyeti 12 Şubat 1941’de yaptığı toplantı sonrasında hazırladığı mazbatasında: fabrika için kredinin bir kısmı inşaat ve makine satın alınması için Ziraat Bankası’nca tediye edilmiş ise de fabrikanın hazineye olan bir borç dolayısıyla birinci derecede ve sırada ipotekli olduğu anlaşılmıştır. Bu durum karşısında Milli Korunma Kanunu’nun verdiği yetkilere dayanılarak fabrikaya hükümetçe el konması, Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından işler hale getirilmesi ve işletilmesi, açılan kredinin Toprak Mahsulleri Ofisi’ne devri, fabrika sahiplerine verilecek tazminatın kredinin ve faizlerinin geri ödemesine tahsisi ve nihayet K/39 sayılı kararın kaldırılması hakkında hazırlanan K/114 Sayılı Karar projesinin İcra Vekilleri Heyeti’nin onayına sunulması kararlaştırıldı. Koordinasyon Heyeti Reisliği, alınan kararı 15 Şubat 1941’de Başvekâlete göndermiş ve İcra Vekilleri Heyeti’nin onayına sunulmuştur.⁵⁶

İcra Vekilleri Heyeti’ne sunulan kararla 4 Temmuz 1940 tarihinde çıkarılan kararnameyle uygulamaya konulan K/39 Sayılı Karar’ın kaldırılması ve Milli Korunma Kanununun 15 ve muaddel 18’inci maddesindeki⁵⁷ yetkilere dayanılarak Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası’na hükümet tarafından el konulması ve Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından işletilmesini içeren K/114 Sayılı Karar’ın uygulamaya konulmasını içeren teklif İcra Vekilleri Heyeti’nce 18 Şubat 1941 tarihinde onaylanmıştır. İcra Vekilleri Heyeti’nin bu kararnamesiyle Yeni Hayat Un ve Doğrama

⁵² Millî Korunma Kanunu’nun 12’nci Maddesi şu şekildeydi; “Hükümet bu kanunun derpiş ettiği hizmetleri ifa maksadı ile salâhiyetlerini kullanırken icab eden müesseselere ve küçük sanat erbabına ve iş sahiblerine lüzumu olan krediyi temin eder. Bu kredi; nakid, ham madde veya yardımcı malzeme vermek veyahut bir banka tavsit edilmek suretile yapılabilir”. T. C. Resmî Gazete, 26 Kânunusani 1940, Sayı: 4417, s.13213.

⁵³ BCA, 030.18.01.02.91.65.14; T.C. Resmî Gazete, 10 Temmuz 1940, Sayı: 4557, s.14264; “Siird’de Bir Fabrika Yeniden Yapılıyor”, Cumhuriyet, 11 Temmuz 1940.

⁵⁴ “Koordinasyon Heyetinin Yeni Bir Kararı”, Ulus, 11 Temmuz 1940.

⁵⁵ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti, Yayın No: 237, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1945, s.87.

⁵⁶ BCA, 030.18.01.02.94.13.3.

⁵⁷ 18 Ocak 1940 tarihinde çıkarılan Milli Korunma Kanunu’nun 18. Maddesi şu şekildeydi; “Hükümet, tebliğ ettiği tedbirleri tatbik etmeyen ve istenilen derecede istihsalde bulunmakta taallül gösteren sanayi ve maadin müesseselerine el koyarak kendisi işletebilir. Bu işletmenin devamı müddetince müessese sahihlerine münasib tazminat verilir”. T. C. Resmî Gazete, 26 Kânunusani 1940, Sayı: 4417, s.13214.

Fabrikası'na hükümetçe el konulmuş ve bu fabrikayı işler hale getirmek ve işletmek için Toprak Mahsulleri Ofisi görevlendirilmiştir. Fabrikanın onarılması ve yeniden çalıştırılması için Ziraat Bankası nezdinde daha önce açtırılan 35.000 liralık kredi de Toprak Mahsulleri Ofisi'ne devredilmiştir.⁵⁸ Ancak fabrika sahipleri tarafından bu tarihe kadar yapılan, inşaat ve satın alımlar için Ziraat Bankası tarafında verilen paraların yukarıda yazılı krediden düşülmesi kararlaştırılmıştır. Millî Korunma Kanunu'nun 18'inci maddesine göre bu işletmenin devamı müddetince fabrika sahiplerine verilmesi gereken tazminat, kredinin ve faizlerinin geri ödenmesine tahsis edilmiştir.⁵⁹ Alınan kararla Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası'na devlet tarafından el konulması, fabrikatör Yasin Aral'ın ekonomik durumunu bozmuş ve sıkıntılı bir duruma düşmesine neden olmuştur.

Belge 1: Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası Binası'na el konulması ve Toprak Mahsulleri Ofisi'ne devri hakkında çıkarılan Kararname sureti

T. C. BAŞVEKÂLET KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ Karar sayısı: 2 15228		Kararname	T. C. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞIVI
--	--	-----------	---

4/7/1940 tarih ve 2/13574 sayılı kararname ile meriyete konulan 39 Sayılı kararın ilgasıyla Millî korunma kanununun 15 ve muaddel 18 inci maddesindeki selâhiyetlere müsteniden Siirt vilâyeti merkezinde kâin Yenihayat un fabrikasına Hükümetçe el konulmasına ve Toprak mahsulleri ofisi tarafından işletilmesine mütedair olup Koordinasyon Heyeti Reisliğinin 12/2/94I tarih ve 1/80I sayılı tezkeresiyle teklif edilen ilâgik II4 sayılı kararın meriyete konulması; icra Vekilleri Heyetince 12/2/1941 tarihinde kabul olunmuştur.

REİSİCÜMLHUR
İsmail İnönü

Bş. V. S. R. Akaydın	Ad. V. Fotuhi Okyay	M. M. V. S. Akkan	Da. V. F. Akkan	Ha. V. S. Akkan
Ma. V. S. Akkan	Me. V. F. Akkan	Na. V. A. F. Çelebi	İk. V. S. Akkan	S. I. M. V. S. Akkan
G. I. V. S. Akkan	Zr. V. M. Akkan	Mü. V. S. Akkan	Ti. V. S. Akkan	

030 18 01 02 94 13 2

Kaynak: BCA, 030.18.01.02.94.13.3

Fabrikanın bakım ve onarımı için ciddi miktarlarda paraya ihtiyaç duyulmuş ve müessesenin Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından işletilmesinin güç olduğu anlaşılmıştır. Siirt ve civarın un ihtiyacı göz önüne alınarak çevre illerden de un temin etmenin zorluğu düşünülerek, fabrikanın borçlarıyla birlikte Yasin Aral'a devredilmesi uygun görülmüş ve fabrikanın eski üretim potansiyeline ulaşması için çalışmalar yoğunlaştırılmıştır.⁶⁰

⁵⁸ "Toprak mahsulleri Ofisi nizamnamesi", *Ulus*, 23 Şubat 1941; "Toprak Mahsulleri Nizamnamesi", *Halkın Sesi*, 26 Şubat 1941; "Toprak Ofisi Ekmek ve Un Fabrikaları Kurabilecek", *Bugün*, 26 Şubat 1941.

⁵⁹ BCA, 030.18.01.02.94.13.3; T.C. Resmî Gazete, 22 Şubat 1941, Sayı: 4741, s.520-521; "Siird'deki Un Fabrikası Toprak Ofisine Geçti", *Cumhuriyet*, 23 Şubat 1941.

⁶⁰ Şerif Demir, *Cumhuriyet Döneminde Siirt*, Düzey Yayınevi, İstanbul 2016, s.67-68.

Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası, İktisat Vekâleti'nin desteği ile Yasin Aral, aldığı kredilerle eksikliklerini tamamlamaya çalışmıştır.⁶¹ Fabrikanın memleket ve ordunun gıda ihtiyaçları bakımından önemli bulunduğundan faaliyete getirilmesi için hummalı bir çalışma yürütülmüştür. Bu kapsamda Aralık 1941'de fabrikanın bütün eksik malzemeleri Siirt'e getirilmiş ve montaj işlerine başlanmıştır.⁶²

1941 yılında şehirde çalışan bu tek fabrikanın iş günü sayısı 874, yıllık ödenen ücret veya maaş toplamı 1200 liraydı. Fabrikada işlenecek hammaddelerin yaklaşık değeri 48.966 ve yıllık üretim değeri de 54400 liraydı.⁶³

Koordinasyon Heyeti Reisliği, 1 Nisan 1942'de Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası'nın ihtyası için, Ziraat Bankası nezdinde açtırılan 35.000 liralık kredinin, aynı tediye hükümlerine tabi olmak üzere 38.000 liraya çıkarılmasını istemiştir. İstek İcra Vekilleri Heyeti'nce 16 Nisan 1942 tarihinde kabul edilmiştir.⁶⁴ Fabrikanın, ilgili kurumlar tarafından alınan bir kararla onarılmaya ve ihtiyaçları karşılanmaya başlanmıştır.⁶⁵

Siirt Milletvekili Lütfi Yavuz, 17 Mayıs 1947'de CHP Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazıda; *“Siirt halkının daha müreffeh yaşamak ve mahsulünü satacak pazarlar bulmak için memlekete sanayi girmesini mesela bir şarap veya bir şeker fabrikasının kurulmasını arzulamaktadır,”*⁶⁶ diyerek halkın refah düzeyinin artırılması için şehirde sanayi yatırımlarının yapılmasını talep etmiştir. Memleketin önemli bir eseri olan Siirt battaniyelerinin⁶⁷ randımanını artırmak ve gerekli malzemelerini kolaylıkla temin etmelerini sağlamak için *“Siirt Battaniyeleri Kooperatifini”* kurmak için teşebbüste bulunulmuştur.

Güney ve doğu bölgelerinde bir tetkik gezisine çıkan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 2 Mart 1948'de Siirt'i ziyaret etmiş ve bu ziyarette halkı belediye salonunda kabul etmiştir. İnönü, burada Siirtlilerin sorunlarını dinlemiştir. Söz alanlar arasında fabrikatör Yasin Aral'ın oğlu Celal Aral, da yer almıştır. Celal Aral ve arkadaşları; Siirt'te zirai kalkınmanın makineleştirilmesinin temini, yıllardan beri devam eden elektrik ve su davasının bir an evvel çözülmesi, sanayi kalkınma ve Siirtlilerin yegâne geçim kapısı olan Siirt battaniyeciliğinin geliştirilmesinin bir an önce sağlanmasını talep etmişlerdir.⁶⁸

CHP ve DP Mücadelesinde Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası

Siirt'te kurulduğu zaman Türkiye'nin en modern un fabrikalarından biri olan Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası, Demokrat Parti (DP) iktidarı döneminde sahibinin Cumhuriyet Halk Partisi

⁶¹ “Yeni Hayat Un Fabrikası Faaliyete Geçiyor”, *Siirt*, 10 Mayıs 1941.

⁶² “Un Fabrikası Yapılıyor”, *Siirt*, 20 Birincikânun 1941.

⁶³ Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti*, Yayın No: 237, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1945, s.87.

⁶⁴ BCA, 030.18.01.02.98.31.2; T.C. Resmî Gazete, 24 Nisan 1942, Sayı: 5091, s.2737.

⁶⁵ “Siirt Vilâyetindeki Bir Un Fabrikası Faaliyete Geçiyor”, *Vatan*, 13 Mayıs 1942.

⁶⁶ BCA, 490.01.705.403.1.

⁶⁷ A. Memduh Yaşa, “Siirdin Servet Kaynaklarından: Battaniyecilik”, *Siirt*, 23 Mart 1946.

⁶⁸ “Sayın İnönü Siirtlilerin Dertlerini Dinlediler”, *Siirt*, 6 Mart 1948.

(CHP)'ni⁶⁹ desteklemesi nedeniyle uygulanan ekonomik engellemeler yüzünden sıkıntılar yaşamıştır.⁷⁰ Bu engellemeler dönemin yerel basınında da yer almıştır.

Demokrat Siirt gazetesi, belediye ile Yasin Aral arasında imzalanmış bir sözleşme bulunduğunu ve bunun hükümlerine göre Aral'ın, kalitesi tespit edilmiş unun kilosunu fırıncılara 37 kuruştan sattığını iddia etmiştir. Bu durumun hem belediyenin, hem de halkın aleyhine olduğunu dile getirmiştir.⁷¹ Belediye Başkanı Lütfü Kayra, kendine ve belediyeye yönetilen eleştirilere verdiği cevapta; belediye ile fabrikatör Yasin Aral arasında imzalanmış böyle bir sözleşmenin bulunmadığını, yalnız, Yasin Aral'ın 1 Temmuz 1947 tarihinde belediyeye yaptığı teklifinde, altı aylık bir süre içinde 84-86 randımanlı unun bir kilosunu 38 kuruştan vereceğini taahhüt ettiğini, bu altı aylık süre içinde fabrikatör Yasin Aral, taahhüdünü tamamıyla yerine getirdiğini ve süre sonunda da, yurdun her tarafında fiyatı yükselen buğdayın Siirt'teki artış oranının az bir kısmına yani 4 kuruşluk bir farka rıza göstererek memlekete olan hizmet arzusunun hakikiliğini bu şekilde bir kere daha ispat ettiğini söylemiştir.⁷²

Demokrat Siirt gazetesinin belediye ve Yasin Aral hakkındaki başka bir eleştirisi de su ile alakalıydı. Gazete eleştirisini şu şekilde dile getirmiştir; “*Susuzluğu ile malûm ve meşhur olan Siird'de, belediye âcz gösterdiği için, Yasin Aral tamir ettirerek çeşmeyi, fabrikaya akıtmış, bu Siirt için çok hazin ve fecidir. Ve halâ Siirt bir belediyeye sahip olduğuna nasıl inanabilir?*”. Gazete, Şeyh Musa Çeşmesi adı ile bilinen ve gene Şeyh Musa Mezarlığı'nın yüz metre ilerisinde bulunan bir çeşmenin bakımsız bir halde bulunduğu, belediyenin buna alâka göstermemesi ve tamir edememesi yüzünden, un fabrikası sahibi Yasin Aral'ın, buna sahip çıkarak tamir ettirdiği ve bu çeşmeyi fabrikasına akıttırdığını yazmıştır. Devamında belediyenin gereksiz yerlerde hassasiyet gösterdiğini, ancak bu olaya göz yumduğunu, “*susuzluğu ile malûm ve meşhur olan Siirt kerbelâsında*” sayılı birkaç çeşmeden biri olan çeşmeye belediyenin sahip çıkmamasını eleştirmiştir.⁷³

Demokrat Siirt gazetesi siyasi saiklerin de etkisiyle belediye ve Yasin Aral'a yönelik eleştirilerini, söz konusu çeşmeyi de malzeme ederek sürdürmüştür. Bunu örnekleyen en ağır eleştiri adı geçen gazetenin yazarı Edip Şimşek tarafından yapılmıştır. Şimşek'in eleştiri yazısı şu şekildeydi; “*Senelerdir, hattâ asırlardır susuzluğu ile mâruf, çeşmeleri sayılı bir muhit... Lağımlara karışan acı kuyu sularını yegâne istimal vasıtası olarak kullanan veremli, trahomlu, sıtmalî hülâsa yüzde doksanınin hastalığa müptelâ olduğu herkesçe bilinen, mâsum ve mütevekkil bir halk kütlesi... Buna mukabil şehirde mevcut üç çeşmeden her zaman istifade etmek imkânını bulan bir üst tabaka, daha açık tabirile mütegalibe zümresi... Bir gün bu zümreden bir mütevellî, bir müteahhit, bütün hayatı boyunca onu yaşatan muhite zerre kadar faydası dokunmayan, üstelik şehrin ileri şahsiyet diye geçinen bir fabrikatör çıkıp her nasılsa mevcut sayılı çeşmelerden birini malikânesine akıtmağa muvaffak oluyor. Parasının kendisine temin ettiği nüfuz, bunu da vatandaşın hayret dolu bakışları önünde Şiirdin esrar torbasına yuvarlayıveriyor*”.⁷⁴

⁶⁹ Kasım 1938'de Siirt Belediyesi'nin 24 kişilik asıl üyeleri arasında fabrikanın sahibi Yasin Aral'ın oğlu Celal Aral da yer almıştır. *Siirt*, 12 İkinci Teşrin 1938.

⁷⁰ Ahmed Arıttürk, “Fabrikalar Kapatılmasın”, *Siirt*, 16 Şubat 1993.

⁷¹ “Siird'in Baş Derdi belediye”, *Demokrat Siirt*, 20 Mart 1948.

⁷² “Bir Açıklama”, *Demokrat Siirt*, 10 Nisan 1948.

⁷³ “Şeyh Musa Çeşmesi Nereye Akıyor?”, *Demokrat Siirt*, 1 Mayıs 1948.

⁷⁴ Edip Şimşek, “Bir Mukayese”, *Demokrat Siirt*, 24 Temmuz 1953.

Belediyenin çalışmalarını “*bir gösteriştten ibaret*” olduğunu öne süren ve eleştirenlerden biri de Yasin Aral’ın oğlu İlhan Aral’dı. İlhan Aral; İnönü’nün Siirt’te gelişiyle hızlanan ana Cadde ile Memleket Hastanesi arasındaki yolun yarıda bırakılması, binlerce lira harcanarak yapılan yeni çeşmenin Piyade Alayı ve Tayyare Meydanı’na bakan yönlerdeki kısımlarına muslukların takılmaması ve belediye tarafından yıktırılan evlerin enkazlarının da kaldırılmamasını belediyenin “*bu illete tutulmuş*” olduğunu gösterdiğini savunmuştur.⁷⁵

1953 yılı belediye meclisinin bütçe müzakerelerine başlanması ile Siirt’teki siyasi faaliyetlerde hareketlenme görülmeye başlanmıştır. Meclisin gündemini meşgul eden konulardan birisi de Memleket Hastanesi önünde bulunan çeşme suyunun Yasin Aral’ın fabrikasına akıttırılıp akıttırılmaması meselesiydi. Bu su meselesi yüzünden belediye meclisi üyeleri üç gruba ayrılmıştı. Birinci grup, şehirde fabrikaya verilecek suyun bulunmadığı, adı geçen çeşmenin suyu şehrin ihtiyacından fazla ise Botan suyunu şehre akıtmak için neden 6 milyon lira sarf edildiği hususları üzerinde durmuştur. İkinci grup, fabrikaya verilecek suyun halkın menfaatine olduğunu, halka ekmeğin daha ucuza temin edileceği görüşü üzerinde birleşmişti. Üçüncü grup ise bunlar fabrikaya su vermek aleyhinde olmakla beraber Yasin Aral’ın dostu olduklarından, meclis toplantısına katılmaktan çekinenlerden oluşuyordu.⁷⁶

Belediye Reisi Lütfü Kayra’nın başkanlığında toplanan belediye meclisi, fabrikaya su verme meselesini ele almıştır. Bu mesele mecliste şiddetli münakaşalara ve su verilmemesini şiddetle müdafaa eden Abdullah Pamukçu ile su verilmesi lehinde konuşan Bahri Ağaoğlu’nun kavgaya etmesine sebep olmuştur.⁷⁷ Belediye meclisi sonraki oturumlarında da hararetli münakaşalara sebep olan fabrikanın su meselesini ele almıştır.⁷⁸ Belediye meclisi fabrikanın su meselesini oylama yoluyla çözmeye karar vermiş ve yapılan oylamada fabrikaya su verilmemesi yönünde karar çıkmıştır.⁷⁹ Ancak, belediye meclisinde şiddetli tartışmalara sebep olan çeşme, aylarca musluksuz kalmış ve suyu boşa akmıştır.⁸⁰ Yapılan eleştiriler üzerine söz konusu çeşmeye musluk takılmıştır.⁸¹ Bu durum asıl meselenin su olmadığını, daha çok şehirdeki siyasi çekişmeden kaynaklandığını göstermektedir.

Celal Aral⁸², Siirt’te yeni fabrikalar kazandırmak amacıyla çalışmalarını sürdürmüştür. Bu bağlamda şehirde bir tuğla ve kiremit fabrikası kurmak için harekete geçmiş, fakat gerekli krediyi sağlayamadığından bu teşebbüsünden vazgeçmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu teşebbüsten sonuç alamayan Aral, şehirde ufak çapta bir makarna fabrikasını kurmaya karar vermiştir.⁸³ Ancak bu teşebbüsten de olumlu bir sonuç alamamıştır.

Celal Aral’ın Siirt’te tuğla ve kiremit fabrikasını kurma teşebbüsünden yaklaşık 12 yıl sonra Vali Mehmet Aldan tarafından bu konu tekrar gündeme getirilmiştir. Aldan’ın 26 Nisan 1966’da Başbakan Süleyman Demirel’e gönderdiği ve birçok yönden geri kalmış olan şehrin ekonomik yönden kalkınmasını sağlayacak tedbirler arasında saydığı, “*il dâhilinde kurulacak bir tuğla ve*

⁷⁵ Fabrikatör İlhan Aral, “Açılan Yeni Bir Yara”, *Siirt*, 10 Temmuz 1948.

⁷⁶ “Bütçe Müzakerelerinin Başlaması Dolayısıyla”, *Siirt Postası*, 21 Şubat 1953.

⁷⁷ “Fabrikanın Su Meselesi”, *Siirt Postası*, 24 Şubat 1953.

⁷⁸ “Belediye Meclisi Bugün Toplanıyor”, *Siirt Postası*, 26 Şubat 1953.

⁷⁹ “Fabrikaya Su Verilmeyecek”, *Siirt Postası*, 28 Şubat 1953.

⁸⁰ “Musluksuz Çeşme”, *Siirt Postası*, 11 Mart 1953.

⁸¹ “Musluksuz Çeşmeler”, *Siirt Postası*, 24 Mart 1953.

⁸² Celal Aral, 22 Kasım 1953 tarihinde yapılan Demokrat Parti il Kongresinde Demokrat Parti Siirt İl İdare Heyeti seçiminde İdare Heyeti üyeliğine seçilmiştir. “DP İl Kongresi Yapıldı”, *Demokrat Siirt*, 23 Kasım 1953.

⁸³ “Şehrimizde Bir Makarna Fabrikası Kuruluyor”, *Demokrat Siirt*, 29 Nisan 1954.

kiremit fabrikasının hem Siirt'tin hem de çevre illerin artan ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle çok hayırlı sonuçlar doğuracağı"na⁸⁴ inanıldığına yer vermesi, Aral ailesinin ileri görüşlü ve yatırım konusunda isabetli kararlar verdiğini göstermektedir.

Yasin Aral'ın Vefatı

Yasin Aral, şahsi teşebbüsüyle Siirt'e modern bir un fabrikası kazandırmakla memleketine ve hemşerilerine en büyük hizmetlerden birini ifa etmişti. Hayatı boyunca memleket hizmetinde çalışmayı şiar edinen Aral, memleketine birkaç eser daha kazandırmak için mücadele etmiş ve nihayet Siirt'e şehriye, tuğla ve kiremit fabrikalarını kurmak üzere teşebbüslere geçmiş ve bu maksatla İstanbul'a gitmiştir.⁸⁵ İstanbul'a gitmesinin bir sebebi de yaşadığı sağlık sorunlarının tedavisi olmuştur.⁸⁶ Ancak Yasin Aral mustarip olduğu hastalıklardan kurtulamayarak 4 Temmuz 1954 tarihinde Gümüşsuyu Cerrahi Kliniği'nde vefat etmiştir. Şişli Camii'nde cenaze namazı kılındıktan sonra Feriköy Aile kabristanına defnedilmiştir.⁸⁷ Yasin Aral'ın vefatından sonra fabrikanın işlerini oğulları Celâl, İlhan ve Ayhan Aral yürütmüşlerdir.⁸⁸ Yasin Aral, yardımsever bir kişiydi. Milli Eğitim Bakanlığı'nın Siirt'te inşasına karar verdiği Erkek Sanat Enstitüsü binası için satın alınacak arsa parasını temin etmek üzere halktan yardım toplanmaya başlanmıştı. Halkın yaptığı bağışları gösteren listede en yüksek bağışı yapan Yasin Aral'dı.⁸⁹ Ayrıca ortaokulda okuyan fakir öğrencilerin ekmek ihtiyaçlarını karşılamıştı.⁹⁰

Fabrikaya Elektrik Verilmesi Meselesi ve Un Buhranı

Siirt Belediyesi bütün şehre elektrik verilmesi amacıyla yedek bir motor satın almıştı. Ancak gündüz saatlerinde sarfiyatın az olacağı, motorların boşa çalışacağı ve yakıt bakımından da belediye bütçesine ek masraf getireceği gerekçeleriyle bundan kaçınılmıştı. Bu durum 1954 yılında da devam etmiş ve Siirt'te elektrik sadece günün belirli zamanlarda ve radyo yayının yapıldığı saatlerinde verilmişti.⁹¹

Vali Cavit Tefvik Okyayuz'un başkanlığında Mart 1954'te yapılan bir toplantıda idareciler şehre gündüz saatlerinde de elektrik vermeyi planlamışlardı. Fabrikatör Celal Aral ve elektrikten yararlanacak diğer kurumlar, gündüz elde edilen elektrik üretiminin fazlasını alırlarsa, üretilen bütün enerji kullanılmış olacak, maliyet düşecek, belediye artık zarar etmeyeceği için gündüzleri de şehre elektrik verilebilecekti. Celal Aral kendisine yapılan bu teklifi kabul etmiş ve her gün 50 kilovat alacağını belediyeye bildirmiştir.⁹² Siirt'te bulunan resmî kurumların ve Erkek Sanat Enstitüsü'nün elektrik talepleri de hesaba katıldığında tüketim artmış olacaktı.⁹³ Ocak 1955'te Celal Aral, sahibi olduğu fabrikanın belediyenin sağlayacağı elektrikten yararlanabilecek hale getirmek için 30.000 liraya yakın bir masrafla tadilat yapmıştır. Aral, fabrikayı belediye elektriğinden yararlanabilecek hale getirmiştir. Belediyenin de fabrikadan beklediği tadilatlar tamamlanmış ve Celal Aral belediyeye müracaat ederek bütün gün elektrik hizmeti talebinde bulunmuştur. Belediye

⁸⁴ BCA, 030.01.115.730.2.

⁸⁵ "Merhum Yasin Aral", *Siirt*, 9 Temmuz 1954.

⁸⁶ "Çok Acı Bir Ölüm", *Siirt Sesi*, 7 Temmuz 1954; "Acı Bir Ölüm", *Siirt*, 9 Temmuz 1954.

⁸⁷ "Vefat", *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1954.

⁸⁸ "Merhum Yasin Aral", *Siirt*, 9 Temmuz 1954.

⁸⁹ *Siirt*, 5 Ocak 1952.

⁹⁰ Faik Olcay, "Sağ Olsunlar Hamiyetli Hemşehrilerimiz", *Demokrat Siirt*, 11 Aralık 1953.

⁹¹ "Bütün Gün Cereyan Verilebilecektir", *Demokrat Siirt*, 27 Ocak 1954.

⁹² "Yeni Hayat Un Fabrikası", *Siirt*, 5 Eylül 1955.

⁹³ "Bütün Gün Cereyan Verilebilecektir", *Demokrat Siirt*, 27 Ocak 1954.

Reisi Lütfü Kayra, Celal Aral'ın talebini kabul etmiştir.⁹⁴ Celal Aral'ın vereceği elektrik bedeli günlük mazot sarfiyatını da karşılayacağından malî durumu müsait olmayan belediye için iyi bir imkân olmuştur. Celal Aral bu hareketi ile fabrikası için olduğu kadar şehre karşı da iyi bir hizmet ifa etmiştir.⁹⁵ Böylece fabrikaya verilen elektrik sayesinde bütün şehir gündüzleri de dâhil devamlı elektriğe kavuşmuştur.

Resim 6: Celâl Aral

Kaynak: Faik Kuzu Özel Arşivi

Belediye, fabrikaya motorun grankı kırılıncaya kadar elektrik vermeye devam etmiştir. Ancak Ağustos 1955'te fabrikanın çalışan iki motorundan birinde meydana gelen bu arızadan dolayı muntazam bir şekilde çalışmamıştır. Şehir için gereken ekmeklik ununun üretilmemesi önemli kayıp olacaktı.⁹⁶ Fabrika şehir ve civarının ekmeklik un ihtiyacını temin eden tek müesseseydi.⁹⁷ Yıllardan beri şehrin ekmeklik un ihtiyacını temin eden fabrikanın motorunda meydana gelen bu arızadan dolayı faaliyetini durdurmak mecburiyetinde kalacağı tehlikesi ortaya çıkmıştır.⁹⁸ Bu durum şehirde un ve ekmek krizine yol açmıştı. Şehirde benzer bir kriz de Mayıs 1954'te yaşanmış ve fırınlar halkın ekmek ihtiyacını karşılamada yetersiz kalmıştı.⁹⁹ Tekrar aynı duruma düşmemek için Vali Eşref Ergut, Belediye Reisi Lütfü Kayra ve Belediye Daimi Encümen üyeleri, arızanın kısa sürede giderilmesi konusunda gerekli bütün imkânları seferber etmişlerdir. Nihayetinde arıza kısa sürede giderilmiş ve şehre yeniden bol, kaliteli ve ucuz ekmeklik un verilmeye başlanmıştır.¹⁰⁰

Celal Aral'ın, 11 Kasım 1955'te vefat etmesi¹⁰¹ üzerine fabrika işleri kardeşi İlhan Aral tarafından yürütülmeye başlanmıştır. İlhan Aral, fabrikasının yanındaki evine giderken silahlı saldırıya uğramış ve yaralanmıştır.¹⁰² DP iktidarından sonra İlhan Aral, belediye meclisi tarafından yapılan seçimde belediye reis vekilliğine seçilmiştir.¹⁰³

⁹⁴ "Hayat Fabrikası'na Ceryan Verilecek", *Demokrat Siirt*, 12 Ocak 1955.

⁹⁵ "Belediye şehre bütün gün ceryan Verecek", *Demokrat Siirt*, 10 Ocak 1955.

⁹⁶ "Yeni Hayat Un Fabrikası'na Şehir Ceryanından Enerji Verilmelidir", *Siirt*, 1 Eylül 1955; "Yeni Hayat Un Fabrikası", *Siirt*, 5 Eylül 1955.

⁹⁷ "Yeni Hayat Un Fabrikası", *Siirt*, 5 Eylül 1955.

⁹⁸ "Yeni hayat Un Fabrikasına Şehir Ceryanından Enerji Verilecek", *Siirt*, 12 Eylül 1955.

⁹⁹ "Fırınlarda Ekmek Yokmuş", *Siirt*, 26 Mayıs 1954.

¹⁰⁰ "Yeni Hayat Un Fabrikasının Faaliyete Geçmesiyle Şehrin Ekmek Durumu da Düzene Girdi", *Siirt*, 3 Ekim 1955.

¹⁰¹ *Siirt*, 20 Aralık 1955.

¹⁰² "Fabrikatör İlhan Aral'a Meçhul Şahıslar Dört Kurşun Sıkıldılar", *Siirt*, 1 Kasım 1962.

¹⁰³ "Ve Nihayet Belediye Reis Vekilli Seçildi!", *Siirt*, 12 Ekim 1964.

Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası 1960'lı yıllara kadar üretimde bulunan ve uzun yıllar şehrin 20'ye yakın işçi çalıştıran tek işyeri olma vasfını korumuştur.¹⁰⁴ 1965'te fabrikanın bulunduğu alanda bir sanayi çarşısının kurulması gündeme gelmiştir.¹⁰⁵

Sümerbank'ın El Koyması ve Fabrikanın Kapatılması

1967 Siirt İl Yıllığı'nda Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası, şehirde bulunan imalathaneler arasında yer almıştır.¹⁰⁶ Ancak bu tarihe kadar faaliyetlerini sürdüren ve üretim yapmakta olan fabrikaya Sümerbank alacağından dolayı el koymuştur. Sümerbank, el koyduğu fabrikayı işletmemiş ve atıl bir durumda bırakmıştır. Fabrika işletilmediği için Sümerbank hem fabrika sahiplerine vermiş olduğu kredisini tahsil edememiş, hem de onları ağır bir borç yükü altına sokmuştur. Doğuda bir benzeri bulunmayan Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası'nın atıl durumda bırakılması bölge için de büyük bir kayıp olmuştur.¹⁰⁷ Sümerbank bu davranışı ile özel teşebbüsü engellemiş ve yatırım yapanları korkutmuştur.

Sümerbank'ın bu hareketinden bir ay sonra Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve beraberindeki heyet 7 Mayıs 1968'de Siirt'i ziyaret etmiştir. Yaptığı konuşma esnasında halk fabrika isteklerini¹⁰⁸ “fabrika, fabrika, fabrika” sloganlarıyla dile getirmiştir.¹⁰⁹ Özel teşebbüsün bir eseri olan fabrikanın maruz kaldığı bu durum şehirde yatırım yapmak isteyenlerin cesaretini kırmıştır.¹¹⁰ Siirt halkının 1968'de hükümetten tütün, tuğla ve kiremit fabrikalarının açılmasını istemişlerdir.¹¹¹ Bunun dışında 1968'de Siirt'te Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'na ait Batman tesisleri dışında geniş bir iş alanı mevcut olmadığından il içinde bir büyük sanayinin, bir fabrikanın kurulması hükümetten istenmiştir.¹¹²

Siirt'te özel teşebbüs mahsulü ilk fabrika olan Yeni Hayat Un Fabrikası, 1974'ten sonra tekrar faaliyete geçmiştir. Ancak çok düşük bir öğütme kapasitesiyle çalışmıştır. Yıllardan beri türlü nedenlerle faaliyeti aksayan Yeni hayat Un Fabrikası'nın tekrar faaliyete geçmesiyle şehirde un ve ekmek fiyatlarının ucuzlamasını sağlamıştır.¹¹³ Fabrikanın 1975-1976 yıllarındaki günlük buğday öğütme kapasitesi 20 tona düşmüş ve 1977'de çalışmalarını durdurmuştur.¹¹⁴ Fabrikanın malzemeleri sanayici Şahabettin Başar'a hurda olarak satılmıştır. Fabrika arazisinin önemli bir kısmı Şeyh Musa Mezarlığı'na bırakılmıştır.

Siirt'te 1977 yılından itibaren günlük buğday öğütme kapasitesi 80 ton olan yeni bir un fabrikası açılmıştır.¹¹⁵ Bu fabrika Siirtli sanayici ve iş adamı Suat Kayhan tarafından açılan “Kayhan Un Fabrikası”ydı. Yeni Hayat Un Fabrikası'nın faaliyetlerini durdurması üzerine şehrin

¹⁰⁴ Ahmed Arıtürk-Muhammed Fatih Arıtürk, *Siirt İle İlgili Anekdotalar 2*, Orka Matbaa, Siirt 2013, s.217.

¹⁰⁵ Cumhur Kılıçcıoğlu, *Botan'dan Bodrum'a*, Kadioğlu Matbaası, Ankara 1993, s.2.

¹⁰⁶ *Siirt İl Yıllığı 1967*, Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1967, s.96.

¹⁰⁷ “Sümerbank, El Koyduğu Hayat Un Fabrikası'nı Neden İşletmiyor?”, *Siirt*, 18 Nisan 1968.

¹⁰⁸ Ç. Çetingil, “Siirtliler İsterler ki Semâlarında Bir Fabrika Bacası Tütsün”, *Siirt*, 12 Ekim 1970.

¹⁰⁹ “Sayın Sunay Büyük Sevgi Tezahürleri Arasında Karşılandı”, *Siirt*, 78 Mayıs 1968.

¹¹⁰ “Şehrimizdeki Hayat Un Fabrikası'nın Başına Gelenler”, *Siirt*, 1 Ağustos 1968.

¹¹¹ BCA, 030.01.120.766.3.

¹¹² BCA, 030.01.115.730.2.

¹¹³ “Yeni Hayat Un Fabrikası Yıllar Sonra Faaliyete Geçti”, *Siirt Sessi*, 20 Nisan 1974.

¹¹⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilâtı, *Dördüncü Beş Yıllık Plan Un ve Unlu Mamuller Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara 1977, s.26.

¹¹⁵ T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilâtı, *Dördüncü Beş Yıllık Plan Un ve Unlu Mamuller Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Ankara 1977, s.28.

un ihtiyacını karşılamak amacıyla büyük emek ve maliyetle açılan fabrika, açılışından iki yıl sonra beklediği ilgiyi göremeyince faaliyetlerini durdurmuştur.

Sonuç

Cumhuriyetin ilânından sonra kurulan yeni devlet, bağımsızlığını pekiştirmek, varlığını koruyup güçlendirmek için sanayi faaliyetlerine öncelik vermek zorunda kalmıştır. Savaşlar nedeniyle harabeye dönen memleketi yeniden imar etme yollarını tespit etmek amacıyla İzmir’de İktisat Kongresi toplanmıştır. Kongreden sonra sanayinin harekete geçirilmesi ve yerli sermayenin teşviki gözetilmiştir. İş Bankası, Sanayi ve Maaddin Bankası gibi yeni kurumlar açılmış ve 1927 Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştır. Bu dönemde devlet memleketin kalkınmasını ve sanayileşmesini daha çok özel teşebbüsten beklemiştir. Ancak sanayileşmeyi gerçekleştirecek özel teşebbüs yetersiz kalmıştır.

Yeni devletin idari yapıda yaptığı düzenlemelerle Siirt, il haline getirilmiştir. Siirt’in ulaşım imkânlarının sınırlı ve il merkezinin ticari yolların uzağında oluşu şehrin gelişimini olumsuz yönde etkilemiştir. Siirt’te sanayi, basit el tezgâhlarıyla sınırlı kalmış, makineleşmeye dayalı sanayi tesisleri kurulamamıştır. Siirt’te ilk önemli sanayi yatırımı “*Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası*”nın kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Siirt’te önemli bir müteşebbis olan Yasin Aral Bey, şahsi sermayesi ve büyük bir emekle İstanbul’dan fabrikanın makine ve araçlarını getirtmiştir. Fabrikanın montaj işlerinde yerli ve yabancı birçok mühendis çalışmıştır. Fabrika, Siirt’in ilk sanayi tesisi olarak 1928 yılında hizmete girmiştir. Kömürün yakılmasından elde edilen enerji ile çalışmaya başlayan fabrika, Siirt ilinin ihtiyacı gibi civar illerin ve askeri tesislerin un ihtiyacını karşılamaya başlamıştır. Türkiye’nin en modern un fabrikalarından biri olma özelliğini taşıyan fabrika özel teşebbüsün bir eseri olarak kurulmuştur.

Yeni Hayat Un ve Doğrama Fabrikası, Teşvik-i Sanayi Kânunu’nun şartlarını sağlamış ve Siirt’te söz konusu kanunun sağladığı imkânlardan yararlanan ilk müessese olmuştur. Hukuki vasfı komandit olan fabrikanın kurulduğu geniş alan ve bünyesinde yer alan binalar, makine ve motorların çokluğu ile teknolojik özellikleri, Yasin Aral’ın Siirt’te ilk modern sanayi kampüsünü kurduğu izlenimi vermiştir. Ancak 11 Kasım 1939’da çıkan yangında fabrikanın önemli bir kısmı yanmıştır.

Yasin Aral fabrikanın yeniden işler hale getirilmesi için gereken kredinin sağlanması amacıyla devletin ilgili birimlerine başvurmuş ve gereken krediyi sağlamıştır. Ancak yeniden faaliyete geçirilen fabrika kısa bir süre Millî Korunma Kanunu kapsamında devletin eline geçmiştir. Daha sonra fabrikanın işletmesi Toprak Mahsulleri Ofisi’ne devredilmiştir. Fabrikanın bakım ve onarımı için ciddi miktarlarda paraya ihtiyaç duyulması ve müessesenin Toprak Mahsulleri Ofisi tarafından işletilmesinin güç olduğunun anlaşılması üzerine fabrika borçlarıyla birlikte Yasin Aral’a devredilmiştir. Kurulduğu zaman Türkiye’nin en modern un fabrikalarından biri olan müessese, Demokrat Parti iktidarı döneminde sahibinin Cumhuriyet Halk Partisi’ni desteklemesi nedeniyle uygulanan ekonomik engellemeler yüzünden sıkıntılar yaşamıştır. 1968 yılına kadar faaliyetlerini sürdüren fabrikaya Sümerbank, alacağından dolayı el koymuştur. Sümerbank, el koyduğu fabrikayı işletmemiş ve atıl bir durumda bırakmıştır. Fabrika, 1974’ten sonra tekrar faaliyete geçmiş ancak çok düşük bir öğütme kapasitesiyle çalışmıştır. Maddi ve siyasi destekten mahrum kalan fabrika 1977’de çalışmalarını durdurmak zorunda kalmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BCA 030.01.115.730.2.

BCA, 030.01.120.766.3.

BCA, 030.18.01.02.91.65.14.

BCA, 030.18.01.02.94.13.3.

BCA, 030.18.01.02.98.31.2.

BCA, 490.01.705.403.1.

Faik Kuzu Özel Arşivi

Resmî Yayınlar

1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1926.

50 Yılda Türk Sanayii, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Ankara 1973.

Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Sanayi İstatistikleri (Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1936-1941 Yılları Faaliyeti), Yayın No: 237, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1945.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 Senesi Faaliyeti, No:27, Ankara Devlet Matbaası, İstanbul 1933.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932 ve 1933 Seneleri Faaliyeti, No:57, Ankara Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932-1934 Seneleri Faaliyeti, No:80, Köyhocas Basımevi, Ankara 1936.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932-1935 Seneleri Faaliyeti, No:103, Mehmed İhsan Matbaası, Ankara 1937.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932-1936 Seneleri Faaliyeti, No:117, Mehmed İhsan Matbaası, Ankara 1938.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932-1937 Seneleri Faaliyeti, No:143, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.

Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Sanayi İstatistikleri Teşviki Sanayi Kanunundan İstifade Eden Müesseselerin 1932-1939 Faaliyeti, No:156, Receb Ulusoglu Basımevi, Ankara 1941.

Belediyeler Dergisi, Yıl:1, S:1, Haziran 1935.

Güney Doğu Birinci Genel Müfettişlik Bölgesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939.

Merkezi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, 1927 Senesi “Sanayi Tahriri” Neticeleri, Ankara, İstanbul Cumhuriyet Matbaası 1928.

Sanayi Sayımı 1927, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1969.

Siirt İl Yıllığı 1967, Ajans-Türk Matbaası, Ankara 1967.

T.C. Resmî Gazete, 26 Kânunusani 1940, Sayı: 4417.

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilâtı, Dördüncü Beş Yıllık Plan Un ve Unlu Mamuller Sanayii Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara 1977.

T.C. Resmî Ceride, 15 Haziran 1927, Sayı: 608, s.2623.

T.C. Resmî Gazete, 10 Temmuz 1940, Sayı: 4557.

T.C. Resmî Gazete, 22 Şubat 1941, Sayı: 4741.

T.C. Resmî Gazete, 24 Nisan 1942, Sayı: 5091.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1926-1927, Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, İstanbul 1927.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1927-1928, Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi, İstanbul 1928.

Türkiye Salnamesi 1927 Birinci Sene, Sahibi İmtiyaz: Hasan Hulki, Anadolu Matbaası İstanbul 1927.

Türkiye’de Bölge Planlamasının Evreleri, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Yayını, Ankara 1993.

Türkiye’de Ekonomik Yapı Değişimleri (1923-1988), Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara 1989.

Türkiye’de Sanayi Kuruluşları, IV. Akşam Sanat Okulu ve Mesleki Eğitim Merkezi Yayını, Ankara 1970.

Türkiye’de Un Sanayii, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği Yayını, Ankara 1958.

Yerel ve Ulusal Gazeteler

Bugün

Cumhuriyet

Demokrat Siirt

Diyarbakir

Halkın Sesi

Siirt

Siirt Postası

Siirt Sesi

Siirt'te Son Söz

Son Posta

Ulus

Vatan

Yurd Yolu

Kitap, Makale ve Gazete Yazıları

“ Bir Açıklama”, Demokrat Siirt, 10 Nisan 1948.

“ Yeni hayat Un Fabrikasına Şehir Cereyanından Enerji Verilecek”, Siirt, 12 Eylül 1955.

“Acı Bir Ölüm”, Siirt, 8 Ocak 1966.

“Acı Bir Ölüm”, Siirt, 9 Temmuz 1954.

“Belediye Meclisi Bugün Toplanıyor”, Siirt Postası, 26 Şubat 1953.

“Belediye şehre bütün gün cereyan Verecek”, Demokrat Siirt, 10 Ocak 1955.

“Bütçe Müzakerelerinin Başlaması Dolayısıyla”, Siirt Postası, 21 Şubat 1953.

“Bütün Gün Cereyan Verilebilecektir”, Demokrat Siirt, 27 Ocak 1954.

“Çok Acı Bir Ölüm”, Siirt Sesi, 7 Temmuz 1954.

“DP İl Kongresi Yapıldı”, Demokrat Siirt, 23 Kasım 1953.

“Ekmek Meselesi ve Fabrika Unu”, Diyarbakir, 19 Teşrinievvel 1931.

“Fabrikanın Su Meselesi”, Siirt Postası, 24 Şubat 1953.

“Fabrikatör İlhan Aral’a Meçhul Şahıslar Dört Kurşun Sıktılar”, Siirt, 1 Kasım 1962.

“Fabrikaya Su Verilmeyecek”, Siirt Postası, 28 Şubat 1953.

“Fırınlarda Ekmek Yokmuş”, Siirt, 26 Mayıs 1954.

“Gayrimenkul Açık Artırma İlânı Siird İcra Memurluğundan”, Cumhuriyet, 28 Nisan 1936.

“Hayat Fabrikası’na Ceryan Verilecek”, Demokrat Siirt, 12 Ocak 1955.

“Koordinasyon Heyetinin Yeni Bir Kararı”, Ulus, 11 Temmuz 1940.

“Merhum Yasin Aral”, Siirt, 9 Temmuz 1954.

“Musluksuz Çeşme”, Siirt Postası, 11 Mart 1953.

“Musluksuz Çeşmeler”, Siirt Postası, 24 Mart 1953.

“Sayın İnönü Siirtlilerin Dertlerini Dinlediler”, Siirt, 6 Mart 1948.

“Sayın Sunay Büyük Sevgi Tezahürleri Arasında Karşılandı”, Siirt, 78 Mayıs 1968.

“Siird’de Bir Fabrika Yeniden Yapılıyor”, Cumhuriyet, 11 Temmuz 1940.

“Siird’de Büyük Bir Fabrika Yandı”, Son Posta, 15 İkinciteşrin 1939.

“Siird’deki Un Fabrikası Toprak Ofisine Geçti”, Cumhuriyet, 23 Şubat 1941.

“Siird’in Baş Derdi belediye”, Demokrat Siirt, 20 Mart 1948.

“Siirt İcra Memurluğundan”, Diyarbakir, 23 Nisan 1936.

“Siirt Vilâyetindeki Bir Un Fabrikası Faaliyete Geçiyor”, Vatan, 13 Mayıs 1942.

“Siirt’te Bir Fabrika Yandı”, Yurd Yolu, 11 Kânunuevvel 1939.

“Sümerbank, El Koyduğu Hayat Un Fabrikası’nı Neden İşletmiyor?”, Siirt, 18 Nisan 1968.

“Şehrimizde Bir Makarna Fabrikası Kuruluyor”, Demokrat Siirt, 29 Nisan 1954.

“Şehrimizdeki Hayat Un Fabrikası’nın Başına Gelenler”, Siirt, 1 Ağustos 1968.

“Şeyh Musa Çeşmesi Nereye Akıyor?”, Demokrat Siirt, 1 Mayıs 1948.

“Toprak Mahsulleri Nizamnamesi”, Halkın Sesi, 26 Şubat 1941.

“Toprak mahsulleri Ofisi nizamnamesi”, Ulus, 23 Şubat 1941.

“Toprak Ofisi Ekmek ve Un Fabrikaları Kurabilecek”, Bugün, 26 Şubat 1941.

“Un Fabrikası Yapılıyor”, Siirt, 20 Birincikânun 1941.

“Ve Nihayet Belediye Reis Vekilli Seçildi!”, Siirt, 12 Ekim 1964.

“Vefat”, Cumhuriyet, 5 Temmuz 1954.

“Yeni Hayat Un Fabrikası Faaliyete Geçiyor”, Siirt, 10 Mayıs 1941.

“Yeni Hayat Un Fabrikası Yıllar Sonra Faaliyete Geçti”, Siirt Sessi, 20 Nisan 1974.

“Yeni Hayat Un Fabrikası’na Şehir Cereyanından Enerji Verilmelidir”, Siirt, 1 Eylül 1955.

“Yeni Hayat Un Fabrikası”, Siirt, 5 Eylül 1955.

“Yeni Hayat Un Fabrikasının Faaliyete Geçmesiyle Şehrin Ekmek Durumu da Düzene Girdi”, Siirt, 3 Ekim 1955.

Afetinan, A. İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982.

Aral, Coşkun, İmkânsız Coğrafyalar, Kronik Kitap, İstanbul 2025.

Aral, İlhan, “Açılan Yeni Bir Yara”, Siirt, 10 Temmuz 1948.

Arıkan, Osman, Doğu Bölgesi’nin Sanayileşmesi, Atatürk Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayını, Baylan Matbaası, Ankara 1973.

Arıtürk, Ahmed - Arıtürk, Muhammed Fatih, Siirt İle İlgili Anekdotalar 2, Orka Matbaa, Siirt 2013.

Arıtürk, Ahmed “Fabrikalar Kapatılmasın”, Siirt, 16 Şubat 1993.

Atalay, Ömer, Siirt Tarihi, Çeltut Matbaası, İstanbul 1946.

Başkutlu, Salih, Osmanlı Devleti’nde Değirmencilik Endüstrisi ve Buhar Değirmenleri, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2021.

Çetingil, Ç., “Siirtliler İsterler ki Semâlarında Bir Fabrika Bacası Tütsün”, Siirt, 12 Ekim 1970.

Demir, Şerif, Cumhuriyet Döneminde Siirt, Düzey Yayınevi, İstanbul 2016.

Ekonomi Ansiklopedisi, Milliyet Yayınları, İstanbul 1991.

Erden, Mithat, Cumhuriyetin İlk Öğretmenlerinden Anılar, Pusula Yayıncılık, Ankara 2012.

İlhan, Fahri, “Siirt’in Fabrika Özlemi 1”, Siirt’te Son Söz, 25 Ocak 1978.

İlhan, Fahri, “Siirt’in Fabrika Özlemi 2, Hayat Un Fabrikası’nın Kuruluşu”, Siirt’te Son Söz, 26 Ocak 1978.

Kardaş, Abdulaziz, Cumhuriyet Dönemi’nde Van Gölü Havzası’nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2015.

Kılıççioğlu, Cumhur, Botan’dan Bodrum’a, Kadioğlu Matbaası, Ankara 1993.

Obuz, Ömer, Siirt’in Cumhuriyet Serüveni 1923-1950, Gelenek, Modernite, Milli Kimlik, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2017.

Olçay, Faik, “Sağ Olsunlar Hamiyetli Hemşehrilerimiz”, Demokrat Siirt, 11 Aralık 1953.

Seçkin, A. Hilmi, Bir Hâkime Yakışanı Yazdım, Literatür Yayınları, İstanbul 2018.

Seçkin, Bekir Sami, Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi”, İstanbul Siirtliler Derneği Yayını, İstanbul 2005.

Şimşek, Edip, “Bir Mukayese”, Demokrat Siirt, 24 Temmuz 1953.

Yaşı, A. Memduh, “Siirdin Servet Kaynaklarından: Battaniyecilik”, Siirt, 23 Mart 1946.

Yaşı, Memduh, İktisadî Meselelerimiz, Nurettin Uycan Matbaası, İstanbul 1966.

Yavuz, Nezir, “Şehrimizde İktisadî Hayat”, Siirt, 18 Nisan 1960.

Yurt Ansiklopedisi, C:9, Fasikül:120, Anadolu Yayıncılık, 20 Şubat 1984.

BÖLÜM 3

Planlama Öncesi Dönemde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne Yönelik Ekonomi ve Kamu Politikaları

İsmail Özer¹
Hakan Güngör²

Giriş

Ülkelerin kalkınma hızları, gerçekleştirdikleri yatırımlar ile yakından ilişkilidir ve yatırımların bölgeler arası dağılımı, ekonomik gelişme açısından dengesizliklerin varlığını ortaya koyar. Bu bağlamda, 1960-1995 yılları arasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yapılan yatırımların ülke ekonomisine katkısı, sektör bazında bölgesel kalkınmayı destekleyip desteklemediği ve bölgeler arası dengesizliğin artıp artmadığı önemli bir araştırma konusudur. Ancak kalkınma süreci hızlı ilerlese de, her bölgenin sağlanan gelişmeden eşit ölçüde faydalanması beklenemez; gelişmiş ülkelerde dahi bölgeler arasında belirli bir farklılık kaçınılmazdır. Bölgelerin geri kalmışlığının başlıca nedenleri arasında olumsuz doğal koşullar, yetersiz sosyal ve fiziki altyapı, ekonomik işlevsizlik, tarih boyunca savaş ve isyanlara sahne olması ile sınır bölgede

¹ Doç.Dr, Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Orcid: 0000-0001-5910-4216

² Doç.Dr, Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Orcid: 0000-0002-8282-5481

bulunması yer almaktadır. Bölgeler arasındaki farkı azaltmak ideal olmakla birlikte, bu farkın asgariye indirilmesi her ülkenin planlı kalkınma çabalarının temel hedefidir. Gelişmiş ülkelerin deneyimleri, az gelişmiş bölgelerin kalkınmasını sağlamak amacıyla Bölge ve Alt Bölge Kalkınma Planları uyguladıklarını göstermektedir. Ülke kalkınması yalnızca ekonomik göstergelerle sınırlı olmayıp, sosyal, kültürel ve siyasi koşullarla da doğrudan ilişkilidir; bu nedenle yatırımlar, tüm bu faktörleri göz önünde bulundurarak yapılmalıdır. Bölgeler arası gelişmişlik farkının azaltılması, hem toplumun her kesiminin yaşam standardını yükseltmek hem de çağdaş “sosyal devlet” anlayışını yerine getirmek açısından önem taşımaktadır³.

Kamu harcamaları, devletin kamusal görevlerini yerine getirebilmesi amacıyla yaptığı tüm mali harcamaları ifade eder. Vergiler ve diğer kaynaklardan bütçe aracılığıyla ayrılan ödenekler, kamu hizmetlerinin sağlanmasında kullanılmak üzere bu kapsamda değerlendirilir. Devlet, yalnızca koruyucu bir işlev üstlense bile ekonomik ve sosyal hayata müdahale eden bir aktör olarak da harcamalar yapar; sosyal devlet anlayışının güçlü olduğu ülkelerde bu harcamaların büyük bir kısmı toplumsal ihtiyaçların karşılanmasına yöneliktir. Kamu harcamalarının miktarı ve kapsamı, yöneten siyasi partinin ekonomik ve sosyal politika tercihlerine bağlı olarak değişir; örneğin, sosyal demokrat eğilimli hükümetler, ekonomiyi müdahaleyi artırarak harcamaları yükseltebilir⁴.

Kamu harcamaları, yönetsel, işlevsel ve ekonomik ölçütlere göre sınıflandırılır. Yönetsel sınıflandırma, harcamayı yapan kuruma odaklanırken; işlevsel sınıflandırma harcamanın amacını dikkate alır. Ekonomik sınıflandırmada ise harcamalar, tüketim, yatırım ve transfer harcamaları olarak üç grupta toplanır. Böylece kamu

³Türkiye’de Bölge Planlamasının Evreleri, MGKGS Yay., Ankara 1993, s.1.

⁴Süleyman Ulutürk, Türkiye’de Planlı Dönemde Kamu Harcamalarının Gelişimi ve Devletin Ekonomideki Rolü, Ankara 1998, s.124.

harcamaları, hem devletin toplumsal faydayı sağlama rolünü hem de ekonomik düzeni destekleme işlevini yansıtır⁵.

Kalkınma, toplumsal yapının çeşitli unsurlarının, devlet veya siyasi otorite tarafından belirlenen politikalar doğrultusunda etkin biçimde yönlendirilip geliştirilmesi sürecidir. Bu nedenle kalkınma, yalnızca ekonomik bir kavram olmayıp sosyal ve siyasi boyutları da içeren çok yönlü bir olgudur. Kalkınmayı açıklamak için ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi değişkenlerin yapı ve işleyişindeki farklılaşmalar incelenebilir. Ekonomik perspektiften bakıldığında kalkınma, kişi başına üretimin sürekli ve hızlı bir şekilde artması, yani çalışan nüfusun verimliliğinin yükselmesi olarak tanımlanabilir. Bu verimlilik artışı yalnızca insanın teknik becerileriyle sınırlı olmayıp, emeğin ve doğal ile beşeri kaynakların işlenmesi sonucu biriken yeteneklerin yükselmesi anlamına gelir.

Sosyal, kültürel ve siyasi değişkenler göz önüne alındığında, kalkınmayı açıklamak için “gelişme” kavramı daha işlevsel olabilir. Gelişme, bir toplumun çağdaş uygarlık ve teknolojik düzey doğrultusunda hareketlenmesi ve bu süreçte bireylerin yetenek ve davranışlarının değişmesi olarak tanımlanabilir. Sosyo-kültürel ve siyasi gelişme; nüfus yapısı, kırsal-şehir nüfus dengesi, doğum ve ölüm oranları, yatay ve dikey sosyal hareketlilik, aile yapısı, sosyal gruplar arası ilişkiler, işçi sınıfı durumu, gelir dağılımı, çevresel koşullar, bireylerin fiziksel ve kültürel kapasiteleri, bilgi birikimi ve teknolojik bilgilerin yayılımı, devlet kurumlarının sorumluluk alanı ile siyasi katılım gibi faktörlerin birbirine paralel olarak değişmesini içerir⁶.

Toplumsal unsurlara yönelik sistematik ve çağdaş yöntemlerle uygulanan siyasi önlemler, kalkınma politikalarını

⁵ Abuzer Pınar, **Maliye Politikası Teori ve Uygulama**, 2. Baskı, Naturel Yay., Ankara 2006, s.34.

⁶ Ali Özgüven, **İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma, Sosyal Kalkınma, Planlama ve Japon Kalkınması**, İstanbul 1988, s.99.

oluşturur. Bu politikalar, toplumun gelişimini belirli hedefler doğrultusunda yönlendirmeyi ve yapısını belli modeller çerçevesinde dönüştürmeyi amaçlar. Üretim ilişkileri ve ekonomik faktörleri kapsayan politikalar genellikle iktisadi planlama araçlarıyla uygulanırken, bazı ülkeler geri kalmış bölgelerde kalkınmayı sağlamak için sosyo-ekonomik unsurları bir bütün olarak ele alır. Bu yaklaşımda, gelişmeyi engelleyen etkenlerin ortadan kaldırılması ve olumlu değışimi teşvik eden unsurların güçlendirilmesi, devletin kalkınma stratejisinin temelini oluşturur. Bu kapsamda uygulanan yöntemler ise sosyal ve ekonomik kalkınma politikaları olarak adlandırılır⁷.

Cumhuriyet Döneminde Gerçekleştirilen Kamu Harcamaları

XIX. yüzyıl boyunca sanayi dönüşümünü büyük ölçüde tamamlayan Batı Avrupa devletleri, XX. yüzyılın eşığinde diğer ülkelere kıyasla ekonomik bakımdan belirgin bir üstünlük elde etmiştir. Buna karşın Osmanlı Devleti, sanayileşme sürecini başlatmakta ve sürdürmekte yetersiz kalmış; ekonomik yapısı ağırlıklı olarak tarımsal üretime dayanan bir görünüm arz etmiştir. Batı'nın ekonomik gücündeki bu artış, XIX. yüzyılda Osmanlı yönetimini özellikle üç temel alanda etkilemiştir. İlk olarak, dış ticaret dengesinde ciddi açıklar ortaya çıkmıştır. İkinci olarak, 1850'deki Kırım Savaşı sonrasında giderek artan ölçüde dış borçlanmaya yönelinmiştir. Üçüncü olarak ise yabancı sermayenin

⁷ Memduh Aytür, **Kalkınma Kavramı**, DPT Yay., Ankara 1971, s.4.

ülkeye girişi hız kazanmış; bu sermaye yatırımları daha çok demiryollarının inşası ve işletilmesi gibi altyapı faaliyetlerinde yoğunlařmıřtır⁸. Osmanlı Devleti'nde büyük ölçekli sanayi kuruluşlarının çoğunlukla devlet eliyle hayata geçirildiği ve bu işletmelerin esas olarak ordu ile sarayın gereksinimlerini karşılamaya odaklandığı anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu tesislerin, genel ekonomik ihtiyaçları karşılamayı hedeflemediği; büyük bölümünün İstanbul ve çevresinde yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Bu tablonun oluşmasında, Osmanlı Devleti'nin sanayileşmiş ülkelerle yürüttüğü ekonomik ve ticari ilişkiler belirleyici olmuştur. Bu ilişkiler, geleneksel nitelikteki yerli üretim yapılarının zayıflamasına yol açarken, Anadolu'nun batı ve doğu kesimleri arasında belirgin ekonomik gelişmişlik farklılıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu süreçte, özel girişimciler tarafından kurulan küçük ölçekli işletmelerin yaklaşık dörtte üçünün İstanbul ve İzmir'de yoğunlaştığı görölmektedir. Nitekim 1913 yılında yürürlüğe giren **Geçici Sanayi Teşvik Kanunu** incelendiğinde, sanayi yatırımlarının mekânsal dağılımına ilişkin herhangi bir planlama anlayışının benimsenmediği, başka bir ifadeyle coğrafî denge unsurunun tamamen göz ardı edildiği anlařılmaktadır⁹.

Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyen ilk yıllarda, yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti öncelikle siyasal bağımsızlığını sağlamlaştırmayı, varlığını sürdürmeyi ve kurumsal yapısını güçlendirmeyi temel bir hedef olarak benimsemiştir. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, söz konusu dönemin başlangıcında ülke genelinde gelişmişlik düzeylerine göre bir bölgesel ayırım yapılması ya da geri kalmış olarak nitelendirilebilecek bölgelerin kalkındırılmasına yönelik kapsamlı ve özel devlet politikalarının

⁸ B. Aloba Köksal-A. Rasiğ İlkin, **Türkiye'de İktisadi Politikanın Gelişimi (1923-1973)**, Yapı Kredi Yay.İstanbul 1973, s.4.

⁹ Zeynel Dinler, **Bölgesel İktisat**, 5. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa 2001, s.177-181

uygulanmasını beklemek gerçekçi olmamıştır. Öte yandan, dönemin hâkim iktisadi yaklaşımına göre devletin rolü, yalnızca güvenliği sağlayan bir “jandarma devlet” anlayışıyla sınırlı tutulmamış, ekonomiye belirli ölçülerde müdahale etmesi öngörülmüştür. Ancak bu müdahalenin doğrudan yatırım yapma biçiminde gerçekleşmesi tercih edilmemiş; devletin, özel kesimi teşvik eden, destekleyen ve ekonomik faaliyetlerin mümkün olduğunca özel sektör tarafından yürütülmesini amaçlayan bir tutum benimsediği görülmüştür.¹⁰

Devletin görev ve sorumluluk alanına ilişkin anlayışta belirgin bir dönüşüm yaşanmıştır. Klasik devlet yaklaşımı yerini, bireylerin hem maddi hem de manevi refahını sağlamayı hedefleyen sosyal refah devleti anlayışına bırakmıştır. Bu dönemde ülkenin neredeyse tamamı ekonomik ve sosyal bakımdan geri kalmış bir görünüm sergilemekteydi. Bu bağlamda, 1923 yılına gelindiğinde, gerek doğal ve coğrafi koşullar gerekse Osmanlı Devleti’nin dışa bağımlı ekonomi politikalarının bir sonucu olarak Anadolu’nun doğu ve batı kesimleri arasında oluşan ve Batı Anadolu lehine şekillenen gelişmişlik farkının, Cumhuriyet döneminde daha da belirgin hâle geldiği görülmektedir. Söz konusu sorunlara çözüm üretmek ve millî ekonomiyi güçlendirmek amacıyla atılan ilk somut adım, 17 Şubat 1923’te toplanan İzmir İktisat Kongresi olmuştur¹¹. Bu kongreyle birlikte başlayan düşünsel süreç; ekonomik potansiyelin tespit edilmesi, uygun kalkınma modellerinin aranması ve bunların kısmen hayata geçirilmesi açısından Cumhuriyet tarihinin önemli dönüm noktalarından birini oluşturmuştur. Bölgeler arası dengesizlikleri azaltmaya yönelik ilk sembolik ve stratejik hamle ise başkentin İstanbul’dan Anadolu’nun iç kesimlerine taşınarak Ankara’nın başkent ilan edilmesiyle atılmıştır¹². İzmir

¹⁰ A. Kenan Tanrıku, **Türkiye’nin Ekonomik Politikası**, DPT Yay., Ankara 1986, s. 5.

¹¹ Kâzım Karabekir, **İktisat Esaslarımız –Hatıra ve Zabıtlarıyla 1923 İzmir İktisat Kongresi**, İstanbul 2001, s. 31-33.

¹² Ruşen Keleş, **Kentleşme Politikası**, Ankara 1990, s.217-218.

İktisat Kongresi'nde alınan kararlar, ulusal ekonominin geliştirilmesinde özel girişimin ve özellikle Türk girişimcilerinin etkin rol üstlenmesini hedefleyen ilkelerin belirlenmesine yöneliktir. Bu kararların önemli bir bölümü uygulamaya aktarılmış olsa da, çeşitli sınırlılıklar nedeniyle tamamı hayata geçirilememiştir¹³. Söz konusu dönemde izlenen ekonomi politikasının temel özellikleri; kalkınmanın esas olarak özel sektör aracılığıyla gerçekleştirilmesinin benimsenmesi, Lozan Antlaşması'nın gümrük tarifelerine ilişkin hükümleri nedeniyle gümrük vergilerinin ancak 1929'da yürürlüğe giren yeni bağımsız tarife ile artırılabilmesi, sanayi faaliyetlerinin 1927'de yenilenerek yürürlüğe konulan Teşvik-i Sanayi Kanunu ile desteklenmesi, vergi sisteminde önemli düzenlemelere gidilmesi, altyapı yatırımlarında devletin özellikle demiryolu ağının genişletilmesine öncelik vermesi ve bankacılık alanında kurumsal yapının güçlendirilmesi amacıyla 1924 yılında ticari nitelikte Türkiye İş Bankası'nın kurulması şeklinde özetlenebilir. Bu dönemde ekonomik örgütlenmenin güçlendirilmesi yönünde kayda değer adımlar atılmıştır. Nitekim 1925 yılında çıkarılan bir kanunla Ticaret ve Sanayi Odaları yeniden düzenlenmiş, 1926'da ise ekonomik verilerin toplanması ve değerlendirilmesi amacıyla İstatistik Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Alınan kararların ardından kalkınma hedefi doğrultusunda yürütülen uygulamalar, Ankara örneği dışında, yoğun ve merkezî projelerden ziyade ülke geneline yayılmış girişimler şeklinde ortaya çıkmıştır¹⁴. Bu süreçte devlet, çok sayıda şehir ve kasabanın başta Ankara ve İstanbul olmak üzere önemli merkezlerle ulaşım bağlantılarını kurmaya yönelmiş; özellikle demiryolu ağının genişletilmesine öncelik vermiştir. Sanayi kuruluşlarının büyük bir bölümü İstanbul kenti ve Marmara Bölgesi dışında, çoğunlukla nüfusu 10 bini geçmeyen yerleşimlerde faaliyete geçirilmiştir.

¹³ Zeynel Dinler, **Bölgesel İktisat**, 5. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa 2001, s.177-181

¹⁴ A. Kenan Tanrıkulu, **Türkiye'nin Ekonomik Politikası**, DPT Yay., Ankara 1986, s. 5.

Fabrika kurulan tüm merkezlerin demiryolu hatlarıyla bağlantılı olması dikkat çekici bir özellik olarak öne çıkmaktadır. Söz konusu sanayi tesislerinin mekânsal dağılımı ağırlıklı olarak İç Ege ve İç Anadolu bölgelerinde yoğunlaşmış; buna karşılık Trakya, Doğu Karadeniz, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri bu süreçten yeterli ölçüde yararlanamamıştır¹⁵.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında görev yapan hükûmetler, kamu yatırımlarının bölgesel dağılımında Ankara başta olmak üzere Anadolu'ya öncelik vermiştir. Nitekim 1923–1931 döneminde devlet kaynaklarının önemli bir kısmı, Anadolu'da altyapı tesislerinin kurulması ve tamamlanması için kullanılmıştır. Bununla birlikte, özel sektörün gelişmesini destekleyecek bir ortam oluşturmak amacıyla liberal ekonomik anlayış doğrultusundaki ilk girişim, 28 Mart 1927'de yürürlüğe giren Teşvik-i Sanayi Kanunu ile hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Ancak bu dönemde hükûmetler, söz konusu kanunda Anadolu'da özel girişimin gelişmesini teşvik etmeyi hedeflemiş olsalar da, yatırımların bölgeler arasında dengeli biçimde dağıtılmasına yönelik herhangi bir düzenlemeye yer vermemiştir¹⁶. Bu durum, özel sermayenin yatırımlarını ağırlıklı olarak batıdaki büyük kentlerde yoğunlaştırmasına yol açmıştır. Bununla birlikte, söz konusu dönemin dikkat çekici özelliklerinden biri, mevcut kaynakların önemli bir bölümünün kamu kesimine ayrılmış olmasıdır. Nitekim genel bütçe harcamalarının gayrisafi millî hasılaya oranı 1923 yılında %14,7 düzeyindeyken, bu oran 1935'te %19,8'e yükselmiş, 1938 yılında ise %16,5 olarak gerçekleşmiştir. Kamu kesiminin mali yapısına ilişkin bir diğer belirgin unsur, harcamaların yaklaşık %40'ının vergi dışı gelirlerden karşılanmış olmasıdır. Bu kapsamda devlet işletmelerinden elde

¹⁵ Keleş a.g.e, s.259.

¹⁶ Nuran Dağlı, Belma Aktürk,; **Hükûmetler ve Programları**, TBMM Kütüphane-Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü Yay., Cilt 1-3, Ankara 1988. 5-38

edilen gelirler ile 1933 yılından itibaren başvurulana borçlanma, kamu finansmanında önemli bir yer tutmuştur. Türkiye'nin bu dönemde ulaştığı ekonomik gelişme düzeyinde kamu kesiminin toplam kaynaklardan bu denli yüksek bir pay alabilmesi, hem vergi dışı gelirlerin varlığı hem de ekonominin hızlı bir büyüme süreci içerisinde bulunmasıyla mümkün olmuştur. Savunma harcamaları ile borç geri ödemeleri kamu giderlerinin yaklaşık yarısını oluşturmaya karşın, diğer kamu hizmetlerinin hem çeşitliliğinde hem de niteliğinde kayda değer ilerlemeler sağlanmıştır. Yeni kurulan devletin teşkilatlanması ve işlevsel bir kurumsal yapının oluşturulması amacıyla yapılan genel idare harcamaları ile birlikte, kamu harcamalarının yaklaşık %50'si üretken faaliyetlerin gelişmesine uygun bir ortam yaratmaya yönlendirilmiştir.¹⁷ Bu dönemin en dikkat çekici gelişmesi ise 1920–1933 yılları arasında hazırlanan hükûmet programlarında da açık biçimde görüldüğü üzere, ulaştırma alanında, özellikle demiryolu inşasında yaşanan ilerlemeler olmuştur. Bu çerçevede demiryolu ağının Doğu vilayetlerine kadar ulaştırılmasının gerekliliği üzerinde özenle durulmuş ve Doğu ile Güneydoğu Anadolu bölgelerinin ulaşım altyapısının güçlendirilmesine özel önem verilmiştir¹⁸.

1929'da patlak veren ve Türkiye'yi de etkisi altına alan ekonomik buhran, 1930'lu yıllarda ekonomik ve toplumsal koşulların giderek olumsuzlaşmasına yol açmıştır. Bu süreç, Türkiye'de ekonomik yapının güçlendirilmesi, kurumsal ve teknolojik kapasitenin artırılması ile bölgeler arası dengesizliklerin azaltılması amacıyla devletin doğrudan üretici bir aktör olarak sürece dâhil olmasını gerekli kılmış; böylece devletçilik ilkesinin uygulanmasını zorunlu hâle getirmiştir. Krizi izleyen yıllarda demir-

¹⁷ Sevim Görgün, "Atatürk Dönemi Maliye Politikası", **Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri**, İstanbul 1981, s. 74.

¹⁸ Dağlı-Aktürk, a.g.e., s. 30-44.

çelik, kâğıt ve kimya gibi sermaye yoğun ve modern sanayi dallarının kurulabilmesi için kısa sürede yeterli finansmanı sağlayabilecek tek kaynak devlet olmuştur¹⁹. Bu dönemde Güneydoğu Anadolu’da demiryolu inşasının yanı sıra, 1930–1939 yılları arasında köprü yapımı, bayındırlık faaliyetleri ve okul inşaatları da sürdürülmüştür²⁰. Bu kapsamda Van–Bitlis yolu üzerinde yer alan 101 menfez ve köprünün yapım ve onarımı için Van Hususi İdaresi’ne 40 bin lira yardım yapılması kararlaştırılmış, aynı yılın ekim ayında söz konusu güzergâhta inşa edilecek köprüler için Nafia Bütçesi’nden 30 bin lira tahsis edilmiştir²¹. Ayrıca Siirt–Diyarbakır yolu üzerindeki Gezer Köprüsü’nün tamamlanması ve inşası amacıyla, şose ve köprüler ödeneğinden Siirt Vilayeti Özel İdaresi’ne 10 bin lira aktarılması uygun görülmüştür²².

1934’te uygulamaya alınan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı kapsamında devlet, kaynakların dağıtım sürecine doğrudan müdahil olmayı benimsemiştir. Bu planın temel hedefi, bölgesel gelişmişlik farklarını azaltmak amacıyla sanayi yatırımlarının İstanbul ve İzmir dışına taşınarak Anadolu’nun farklı bölgelerine yönlendirilmesiydi. Öte yandan, İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı ise II. Dünya Savaşı’nın ortaya çıkardığı koşullar nedeniyle hayata geçirilememiştir²³. Bununla birlikte devlet, söz konusu bölgedeki üreticilerin desteklenmesi amacıyla bu dönemde de çeşitli önlemler almaya devam etmiştir. 3018 sayılı Kanun’un 7. maddesi uyarınca, merkezi Mersin olmak üzere İçel, Niğde, Seyhan, Maraş, Hatay, Gaziantep, Urfa, Malatya, Elazığ, Tunceli, Diyarbakır, Siirt, Hakkâri, Bitlis, Muş ve Van illerini kapsayacak şekilde faaliyet gösterecek bir Cenub Vilayetleri Canlı Hayvan İhracatçıları Birliğinin kurulması için

¹⁹ BCA, FK: 30.18.1.2, YN:14.67.14.

²⁰ BCA, FK: 30.10.0, YN:67.447.4.

²¹ BCA, FK: 30.18.1.2, YN:8.8.9.

²² BCA, FK: 30.18.1.2, YN:9.11.5.

²³ Korkut Boratav, **100 Soruda Türkiye’de Devletçilik**, İstanbul 1974, s. 189-190.

İktisat Vekâleti yetkilendirilmiştir²⁴. Bu yapı, Batı Anadolu’da görev yapan Garp Vilayetleri Canlı Hayvan İhracatçıları Birliği’ne benzer bir işlev üstlenecektir. Ayrıca, yaşanan kuraklık nedeniyle tarımsal üretimde güçlük çeken çiftçilerin Ziraat Bankası’na olan borçlarının taksitlerinin ertelendiği uygulamalara da gidilmiştir²⁵.

Cumhuriyet döneminde, sınırlı mali imkânlarla rağmen bu bölge hiçbir zaman ihmal edilmemiş; gerçekleştirilen yatırımlar planlanırken bölgenin öncelikli gereksinimleri dikkate alınmıştır. Buna karşın, günümüzde dahi Doğu Anadolu’nun Batı bölgelerine kıyasla daha geri bir gelişmişlik düzeyinde olduğu görülmektedir. İşsizlik önemli bir sorun olmaya devam ederken, bölge dışına yönelik göç hareketleri de sürmektedir. Doğal koşulların etkisiyle yerleşim birimlerinin dağınık bir yapı göstermesi, kamu yatırımlarının ve hizmetlerin yeterli düzeyde ulaştırılmasının önündeki başlıca engellerden biri olmuştur. Tarihsel süreç boyunca Doğu Anadolu’nun kalkındırılması büyük ölçüde devletin sorumluluğunda kalmıştır. Özel sektör ise bölgenin zorlu coğrafi ve iklimsel şartları nedeniyle yatırım yapma konusunda isteksiz davranmıştır. Sanayileşmeyi etkileyen coğrafi unsurlar bakımından Doğu Anadolu, Türkiye’nin en sınırlı potansiyele sahip bölgelerinden biri olarak öne çıkmaktadır. İklim özellikleri, arazi yapısı, doğal ve yer altı kaynaklarının sınırlılığı ekonomik gelişme ve sanayi faaliyetlerini olumsuz etkilemekte; bu yönüyle bölge, coğrafi avantajlar açısından ülkenin diğer bölgelerine kıyasla daha dezavantajlı bir konumda bulunmaktadır²⁶.

Bu süreçte, 1934 yılı itibarıyla Doğu vilayetlerinde buğday alım merkezlerinin kurulmasına karar verilmiştir. Söz konusu kararın gerekçesi, Avrupa pazarlarının ticari nitelikleri yüksek olan

²⁴ BCA, FK: 30.18.1.2, YN:90.26.13.

²⁵ BCA, FK: 30.18.1.2, YN:102.37.13.

²⁶ Mustafa Erkal, **Bölgeler Arası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması**, İstanbul 1972, s.93

sert buğdaylara yönelik talebinin giderek artması ve Ziraat Bankası'nın bu talepleri karşılamak üzere üstlendiği yükümlülükleri yerine getirmekte zorlanması olarak açıklanmıştır. Yapılan incelemeler sonucunda, kaliteli buğday üretiminin yoğun olduğu Şark vilayetlerinde uygun görülen noktalarda alım merkezlerinin açılması hâlinde, hem Ziraat Bankası'nın taahhütlerini daha rahat yerine getirebileceği hem de düşük fiyatlarla satılan buğdayın değer kazanarak bölge ekonomisinin canlanacağı ifade edilmiştir. Bu doğrultuda, gerçekleştirilecek araştırmaların ardından buğday alım merkezlerinin açılabilmesi için Buğday Komisyonu'na yetki verilmesi öngörülmüştür²⁷.

Planlarda bölgesel kalkınmaya ilişkin açık ve sistematik ilkelere yer verilmemiş olsa da, yatırımların ülke geneline dengeli biçimde dağıtılması temel bir hedef olarak benimsenmiştir. Bu yaklaşım “yayılma politikası” olarak adlandırılmış ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1935 yılında gerçekleştirilen kurultayında alınan bir kararla şu şekilde dile getirilmiştir: Endüstrinin belirli merkezlerde yoğunlaşması yerine, ekonomik koşullar elverdiği ölçüde yurt sathına yayılması esas alınmıştır. Bu anlayış doğrultusunda, bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını azaltmak amacıyla, özellikle doğu illerini de kapsayan alanlarda İktisadi Devlet Teşekküllerine ait sanayi tesislerinin yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. 1 Aralık 1937 ile 11 Aralık 1938 tarihleri arasında Celal Bayar'ın başkanlığında görev yapan hükûmetin programında da devlet eliyle yürütülen sanayi faaliyetlerinin sürekliliği vurgulanmıştır. Programda, beş yıllık planın dışında kalmakla birlikte; tarımsal kalkınmayı desteklemek amacıyla yapay gübre üretimine yönelik bir azot fabrikasının kurulması, Doğu ve Orta Anadolu'nun çimento ihtiyacını karşılamak üzere yıllık 60.000 ton kapasiteli bir çimento tesisinin inşası ve 10.000 iğ kapasiteli bir iplik fabrikasının

²⁷ BCA, FK: 30.18.1.2, YN:48.70.16.

kurulmasına yönelik çalışmaların önemli ölçüde ilerleme kaydettiği ifade edilmiştir²⁸.

Gerçekleştirilen bayındırlık faaliyetleri, zaman zaman ödeneklerin yetersizliği nedeniyle önemli güçlüklerle karşılaşmıştır. Üçüncü Umumi Müfettişlik tarafından İsmet İnönü'ye sunulan projede; Umumi Müfettişlik binası, Kolordu Komutanlığı, Umumi Müfettiş konutu, Kolordu Komutanı evi, Mevkii müstahkem komutan evi, Mıntıka Jandarma Müfettişliği, Posta ve Telgraf binası, ilkokul, 22 adet memur ve subay lojmanı ile otel ve gazino yapılarının inşa edilmesi öngörülmüştür. Ayrıca bu yerleşim alanına ait cadde, meydan, bahçe düzenlemeleri ve diğer tamamlayıcı unsurlar da projeye dâhil edilmiştir. Söz konusu çalışmalar için birinci kategori kapsamında 720 bin lira, yollar, meydanlar, bahçeler ile subay ve memur konutları için ise 150 bin lira tahsis edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak yetkililer, bu ödeneğin planlanan projelerin tamamını gerçekleştirmeye yeterli olmayacağını, zira tüm çalışmaların yaklaşık 2 milyon liralık bir maliyet gerektirdiğini ifade etmiştir. Nafia Vekâleti tarafından ayrılan 603 bin lira ile ancak altı binanın yapılabileceği, buna karşılık yol, meydan ve bahçe düzenlemelerinin gerçekleştirilemeyeceği belirtilmiştir. Öte yandan, inşa edilmesi planlanan yapıların Erzurum'da görev yapan subaylar, memurlar ve ailelerinin ciddi mağduriyetler yaşamasını önlemeye yönelik zorunlu tesisler olduğu da özellikle vurgulanmıştır²⁹. Devlet kurumlarında görevlendirilecek mühendis ve fen memurlarının Nafia Vekâleti tarafından atanmasının zorunlu olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Bu tür düzenlemeler sayesinde; Erzurum ve Hasankale'de inşa edilip yarım kalan ve hangi amaçla kullanılacağı belli olmayan büyük yapılar, Van'da tamamlanmasına rağmen

²⁸ **Ekonomik ve Sosyal Gelişmelerdeki Mevcut Durum ve Önemli Düzenleme Sahaları**, DPT, Ankara 1971, s.85.

²⁹ **BCA**, FK: 30.10.0, YN: 71.466.85.

faydalanılamayan yaklaşık kırk dükkân, Diyarbakır'da yapımına okul olarak başlanıp daha sonra Müskirat İdaresi Umumiyesi'ne devredilerek fabrikaya dönüştürülen ve defalarca işlevi değiştirilen bina, Urfa'da beş yıl önce inşasına başlanmasına rağmen tamamlanamayan otel ve sinema yapıları ile Umumi Müfettişlik bölgesi dışında yarım bırakılan çok sayıdaki bina ve tesisattan kaynaklanan maddi kayıpların önüne geçilebileceği ifade edilmektedir³⁰.

Bu dönemde Doğu illerinin kalkınmasına yönelik en dikkat çekici girişim ise Atatürk'ün, 1937 yılında Van Gölü kıyısında bir üniversite kurulması yönündeki düşüncesidir. Atatürk, bu hedefini Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin beşinci dönem üçüncü yasama yılını açış konuşmasında, 1 Kasım 1937 tarihinde dile getirmiştir. Konuşmasında, ülkeyi üç kültür bölgesi şeklinde ele alarak; batı bölgesi için İstanbul Üniversitesi'nde başlatılan reformların daha ileri bir düzeyde uygulanmasıyla çağdaş bir üniversite oluşturulmasını, merkez bölgesi için Ankara Üniversitesi'nin kısa sürede kurulmasını ve doğu bölgesi için ise Van Gölü'nün en elverişli kıyılarından birinde, tüm eğitim kademelerini ve fakülteleri barındıran modern bir kültür merkezi yaratılmasını hedeflediklerini belirtmiştir. Bu girişimin Doğu vilayetlerindeki gençliğe sağlayacağı katkının Cumhuriyet Hükûmeti açısından büyük bir kazanım olacağını da özellikle vurgulamıştır³¹.

Atatürk'ün bu vizyonu doğrultusunda, söz konusu konuşmadan ilham alınarak 18 Kasım 1958 tarihinde Erzurum'da Atatürk Üniversitesi kurulmuştur. Ayrıca, Atatürk'ün Doğu'da bir üniversite kurulmasına yönelik temennisi, vefatından yaklaşık 45 yıl sonra Van'da Yüzüncü Yıl Üniversitesinin açılmasıyla hayata geçirilmiştir³². 1940'lı yıllara gelindiğinde, demiryolu yapım ve

³⁰ BCA, FK: 30.10.0, YN: 69.455.16.

³¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, Cild: 20, s. 7.

³² Fehmi Yavuz, "Doğu Kalkınması ve Atatürk Üniversitesi", Prof. Dr. İbrahim --67--

bakım faaliyetleri savaş koşullarının etkisiyle ülke genelinde hız kaybetmekle birlikte tamamen durmamış; Doğu Anadolu'daki hatların inşası da sınırlı imkânlarla sürdürülmüştür. Ancak savaş ekonomisinin yarattığı olumsuzluklar nedeniyle yatırımlar büyük ölçüde duraksamış, mevcut kaynakların önemli bir bölümü savunma harcamalarına yönlendirilmiştir. 12 Ağustos 1946 ile 9 Eylül 1947 tarihleri arasında Recep Peker'in başbakanlığında kurulan hükûmetin programında, Doğu vilayetlerinde görev yapan kamu personelinin barınma ihtiyaçlarını karşılamak ve bölge halkına örnek teşkil etmek amacıyla memur lojmanlarının inşasına devam edileceği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra Elazığ, Van ve Erzurum'da süren demiryolu yapım çalışmalarının sürdürüleceği, ayrıca Maraş ve Gaziantep hatlarının inşasına başlanacağı ifade edilmiştir. Programda ayrıca, iki bin kilometreyi aşan ve yaklaşık on beş yıl içinde tamamlanması öngörülen geniş kapsamlı bir demiryolu projesine de değinilmiştir.

10 Eylül 1947 ile 8 Haziran 1948 tarihleri arasında Hasan Saka'nın başbakanlığını yaptığı hükûmetin programında ise Güneydoğu Anadolu'ya yönelik tarım politikaları ön plana çıkarılmıştır. Buna göre, devlet mülkiyetindeki işletme çiftliklerinin yalnızca üretim yapılan tesisler olmaktan çıkarılarak, bulundukları tarım havzalarında çiftçilere modern üretim tekniklerini öğreten uygulamalı eğitim merkezleri hâline getirilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca bu çiftliklerin, üreticilerin ihtiyaç duyduğu tohumlukları temin eden örnek kuruluşlar olarak düzenlenmesi planlanmış; tarım alanında başlatılan topraklandırma çalışmalarının adalet ilkesi çerçevesinde sürdürülmesi ve öncelikle devlete ait arazilerin dağıtılması esas alınmıştır³³. 1923–1950 yılları arasında Cumhuriyet Halk Partisi'nin iktidarda bulunduğu 27 yıllık süreçte, özellikle demiryollarının millileştirilmesi, bu ulaşım ağının doğu vilayetlerine

Yasa'ya Armağan, Ankara 1983, s. 34.

³³ Dağlı-Aktürk, a.g.e., s.140.

doğru genişletilmesi ve bölgede giderek artan kaçakçılık faaliyetlerinin önlenmesi yönünde yoğun çaba harcanmıştır. Bununla birlikte, İktisadi Devlet Teşekküllerine bağlı sanayi tesislerinin Doğu Anadolu illerinde de kurulmasına yönelik girişimler önem taşımıştır³⁴. 1930–1950 döneminde benimsenen devletçilik anlayışı doğrultusunda, kayda değer ölçüde kamu yatırımı Batı Anadolu’dan İç Anadolu’ya yönlendirilmiş; sanayi tesislerinin yer seçiminde yalnızca ekonomik ölçütler değil, aynı zamanda güvenlik ve strateji gibi unsurlar da belirleyici olmuştur. Buna karşılık, Anadolu’ya yönelik bu kamu girişimlerine rağmen özel sektör sermayesi ağırlıklı olarak Batı bölgelerinde, özellikle de İstanbul’da toplanmayı sürdürmüştür. Planlı ve bütüncül bir yaklaşım sergilenmemekle birlikte, bazı İktisadi Devlet Teşekküllerinin Doğu illerinde sanayi tesisleri kurma yönünde adımlar attığı da görülmektedir³⁵.

Demokrat Parti’nin iktidarda bulunduğu 1950-1960 dönemi, geri kalmış bölgelerin kalkındırılması açısından özel bir çabanın gözlendiği yıllar olmuştur. Adnan Menderes başkanlığında, 9 Mart 1951 tarihinde kurulan hükûmet programında, özellikle Doğu illerinde köy okullarının inşasına öncelik verileceği ve bu kapsamda diğer geri kalmış bölgelerin ihtiyaçlarının da dikkate alınacağı belirtilmiş; ayrıca Doğu’da bir üniversitenin kurulmasının temeli atılacağı ifade edilmiştir. DP Hükûmeti, iktisadi yaklaşımını “Devletin, iktisadın içinde değil üstünde yer alması” ilkesi doğrultusunda şekillendirmiştir. Bu bağlamda, halka satılması planlanan İktisadi Devlet Teşekkülleri’ne ait fabrikaların satışından vazgeçilmiş ve önceki dönemde uygulanan yayılma politikası, daha sistematik bir biçimde sürdürülmüştür³⁶. 1950-1960 yılları arasında

³⁴ BCA, FK: 30.10.0, YN: 70.458.1.

³⁵ A. İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı 1933**, TTK yay., Ankara 1972, s.13.

³⁶ **Ekonomik ve Sosyal Gelişmelerdeki Mevcut Durum ve Önemli Düzenleme Sahaları**, DPT, Ankara 1971, s.84.

uygulanan liberal ekonomik politikaların, bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını tam anlamıyla gidermekte yetersiz kaldığı görülmüştür. Bununla birlikte, 9 Mayıs 1958’de kabul edilen 7116 sayılı İmar ve İskân Bakanlığı Kuruluş Kanunu, fizikî planlama ve bölge planlarının hazırlanmasına izin vermesi bakımından önemli bir adım olmuştur. Bu kanunla Bakanlığa, bölge imar planları hazırlamak, ülke genelinde imar bölgelerini belirlemek ve bunların planlarını yapmak yetkisi verilmiştir.

Türkiye’de planlı döneme geçilmeden önce, bölgesel sorunların çözümü amacıyla belirli bölgelerde bölgesel planlama çalışmaları başlatılmıştır. Bu kapsamda, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin kalkındırılması için Kamu İktisadi Teşekküllerine ait işletmelerin ülke genelindeki kamuya ait işletmelerin yaklaşık %10’unu oluşturduğu; buna ek olarak, özel sektör dahil olmak üzere tüm işletmelerin %7,6’sının söz konusu iki bölgede yer aldığı tespit edilmiştir³⁷.

Planlı Dönem Öncesi Yatırım Modelleri ve Hükümetler

Türkiye’de çok partili siyasi hayata geçiş ve uluslararası ekonomik ilişkilerin yoğunlaşması, İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD), Dünya Bankası (IBRD) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) üyelikleri ile birlikte, liberal ekonomik düşüncelerle etkileşimin artmasına yol açmıştır. II. Dünya Savaşı’nın yol açtığı ekonomik sıkıntılar ve özel sektörün kamu müdahalesinden duyduğu

³⁷ Necdet Serin, **Türkiye’nin Sanayileşmesi**, AÜSBF Yay., Ankara 1963, s.147.

hoşnutsuzluk, 22-27 Kasım 1948’de İstanbul’da düzenlenen İktisat Kongresi’nde kamunun aşırı büyümesinden duyulan kaygı olarak dile getirilmiştir³⁸.

1946’da kurulan Demokrat Parti, kalkınma sürecinde özel sektöre öncelik veren anti-devletçi bir yaklaşım benimserken, Cumhuriyet Halk Partisi hükümeti de uygulamada liberal politikalar uygulamıştır. 1945’ten itibaren demokratikleşme süreciyle birlikte çok partili siyasi hayata geçilmiş, 1950’de yaşanan siyasi iktidar değişikliği ise partilerin kendi ekonomik ve kalkınma programlarını uygulama dönemini başlatmıştır.

1950’de iktidara gelen ve liberal iktisat politikalarını benimseyen hükûmetin temel uygulamaları arasında, özel sektörü geliştirmek, devletin yalnızca özel sektörün yatırım yapamadığı alanlara yatırım yapmasını sağlamak ve dış kaynak ile kredilerin geniş ölçüde özel sektör tarafından kullanılmasını temin etmek yer almıştır. Bu dönemde devlet, ülkenin altyapı yatırımlarına (yol, enerji, baraj) öncelik verirken, kamu yatırımlarının çoğu büyük kentlerin dışında gerçekleştirilmiş; özel sektör yatırımları ise ağırlıklı olarak İstanbul, Marmara ve Ege Bölgeleri’nde yoğunlaşmıştır. Bu durum, ülke genelinde kalkınmışlık farkının batı bölgeleri ve İstanbul lehine artmasına yol açmıştır. Dolayısıyla, devletin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri için bilinçli ve planlı bir kalkınma politikası uyguladığı söylenemez³⁹.

1950-1960 döneminin ilk yıllarında, 6224 sayılı yasa ile yabancı sermaye teşvik edilmiş, 6326 sayılı yasa ile petrol arama ve işletme hakkı yabancılara tanınmış ve özel sektörün madencilik faaliyetlerine girmesi teşvik edilmiştir. Bu dönemde dış kaynaklardan sağlanan krediler ve yardımlar, 1950-1957 yılları

³⁸ Adil Temel, “Türkiye Ekonomisinde Yapısal Değişim (1946-1999)”, **Planlama Dergisi (Özel Sayı)**, Ankara 2002, s.49.

³⁹ **Türkiye’de Bölge Planlamasının...**, s.87-88.

arasında yaklaşık 1,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiş; bunun 695 milyon doları kredi, 754 milyon doları hibe şeklinde olmuştur⁴⁰.

Türkiye’de mevcut yatırım sahalarına ciddi destek sağlayan kurumlardan biri olan Dünya Bankası ile ilişkiler, banka Genel Müdürü Robert Mc.Namara’nın 1968’deki ziyareti sonrasında yoğunlaşmıştır. Bu ziyaretin ardından belirli bir proje paketi ile DPT Müsteşarı Dünya Bankası’nı ziyaret etmiştir. 1968-1971 yılları arasında Dünya Bankası, Türkiye’ye dört kez genel ekonomik misyon ve çok sayıda proje misyonu göndermiştir. Banka, Türkiye’nin III. Beş Yıllık Kalkınma Planı kapsamında toplam 700 milyon dolarlık proje kredisi anlaşmasının 550 milyon dolarını karşılamıştır. Ele alınan projeler arasında Ereğli Demir-Çelik Tesisleri’nin genişletilmesi, TEK Projesi, İPRAŞ Amonyak-Üre Projesi, Demiryolu Projesi, Eğitim Projesi, Hayvancılık ve Hayvancılığın Islah Projesi (özellikle Doğu illerinde köy hayvancılığının geliştirilmesi), Meyve-Sebze Projesi, Antalya Entegre Kağıt Tesisi Projesi, Turizm Projesi, Sulama ve Rehabilitasyon Projeleri, Aslantaş Projesi ve İstanbul Şehir Gelişme Projesi yer almaktadır⁴¹.

Demokrat Parti’nin iktidarda bulunduğu dönemde, ekonomik gelişmeleri yönlendirmek amacıyla kapsamlı planlama çalışmalarına yeterince önem verilmediği görülmektedir. Bu yaklaşımın aksine, ilerleyen dönemde iktisadi kalkınmayı daha sistemli bir biçimde yönlendirmek isteyen hükümetler, beş yıllık kalkınma planları aracılığıyla ekonomik politikalarını şekillendirmeye çalışmışlardır. Bu amaçla, 30 Eylül 1960 tarihinde kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) 1963 yılından itibaren beş yıllık kalkınma planlarının uygulanmasına başlamıştır.

⁴⁰ Memduh Yaşa, **Cumhuriyet Dönemi Türk Ekonomisi (1923-1978)**, Akbank Kültür Yay., İstanbul 1979, s.94

⁴¹ **Ekonomik ve Sosyal Gelişmelerdeki Mevcut Durum ve Önemli Düzenleme Sahaları**, DPT, Ankara 1971, s.193-195.

Gürsel Hükümeti: 27 Mayıs 1960 ihtilâlinin ardından, 30 Mayıs 1960 tarihinde Millî Birlik Komitesi Başkanı Cemal Gürsel tarafından kurulan I. Gürsel Hükûmeti, 5 Ocak 1961 tarihine kadar görev yapmıştır. Millî Birlik Komitesi'nin 27 numaralı tebliğinde vurgulandığı üzere, bu hükûmetin en dikkat çeken özelliği, devlet ve dünya çapında tanınmış, ancak herhangi bir siyasi partiye resmi olarak mensup olmayan kişilerden oluşmasıdır⁴². I. Gürsel Hükûmeti, iki aylık bir hazırlık sürecinin ardından programını tamamlamış ve 11 Temmuz 1960 tarihinde Devlet Vekili Amil Artus tarafından TBMM'de sunmuştur. Hükûmet programı incelendiğinde, Güneydoğu Anadolu'ya yönelik herhangi bir kamu yatırımından söz edilmediği görülmektedir. Programın başlangıcında, öncelikle ülkenin mevcut durumunun tespit edileceği vurgulanmıştır. İktisadî politikanın temel prensipleri arasında ise, bütçe açıklarının emisyon yoluyla karşılanması sona erdirilmesi, kamu gelirlerinin tasarruflu şekilde ve zorunlu ihtiyaçlara göre kullanılması, hazine kaynaklarının sağlam mali imkânlarla desteklenmesi ve ödemelerin zamanında yapılmasının sağlanması gibi hedefler öne çıkarılmıştır⁴³. II. Gürsel Hükümeti: 5 Ocak 1961'de göreve başlamış ve 20 Kasım 1961'e kadar görevde kalmıştır. Bu dönemde hükümet, yeni bir program hazırlamak yerine, kabine üyelerinde yaptığı bazı değişikliklerle I. Gürsel Hükûmeti'nin programı çerçevesinde çalışmalarını yürütmüştür.⁴⁴ VIII. İnönü Hükûmeti (I. Koalisyon Hükûmeti) Seçimler sonrasında hiçbir parti tek başına hükümet kurabilecek çoğunluğu elde edememiştir. Bu nedenle CHP ile AP, uzun görüşmeler sonucunda Türkiye'nin ilk koalisyon hükûmetini oluşturmuştur. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in onayıyla kurulan I. Koalisyon

⁴² **Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşundan Günümüze Hükûmetler**, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Personel ve Prensipier Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 1998, s.215-217;

⁴³ Dağlı-Aktürk, a.g.e., s.3

⁴⁴ **TC Resmi Gazete**, 11 Ocak 1961, S. 10704.

(VIII. İnönü) Hükûmeti, 20 Kasım 1961’de göreve başlamış ve 25 Haziran 1962’ye kadar iktidarda kalmıştır. İsmet İnönü’nün başkanlığındaki koalisyon hükûmetinin programında kamu yönetimiyle ilgili olarak, vatandaşların hak ve ilişkilerinin siyasi görüşlerine bakılmaksızın eşit şekilde korunacağı ve devlet kurumlarında partizanlığın engelleneceği vurgulanmıştır. Doğu bölgelerine yönelik doğrudan kamu harcaması belirtilmemiş olsa da, iktisadi kalkınma ve sanayileşme sürecinde işçi haklarının korunması öncelikli hedefler arasında sayılmıştır. Ayrıca, kalkınmanın sağladığı yarar ve yüklerin yurttaşlar arasında adil dağılımını temin edecek tedbirlerin alınacağı ve geri kalmış bölgelerin kalkındırılması için tüm imkânların kullanılacağı programda belirtilmiştir⁴⁵. Hükûmetlerin Sektörlere Göre Kamu Harcamaları ise şu şekildedir. Tarım Sektörü: I. Koalisyon Hükûmeti döneminde, kıtlık nedeniyle halkın yaşadığı sıkıntıları hafifletmek amacıyla hububat yardımı öne çıkmıştır. Halkın temel ihtiyaçları karşılandıktan sonra stoklama çalışmalarına geçilmiştir. Doğu Anadolu’ya, peşin para talep edilmeksizin kredi yöntemiyle yemeklik buğday dağıtımı için 40 milyon liralık kaynak ayrılmıştır. Bölgedeki çiftçilerin büyük kısmının işletme sermayesinin yetersiz olması nedeniyle, sağlanan kredi ciddi bir çözüm olarak değerlendirilmiştir. II. Gürsel Hükûmeti kuraklığın etkilerini azaltmak için bazı önlemler almış, Ziraat Bankası plasmanlarını artırmış, çiftçilerin borçlarını ertelemiş ve hayvan varlığını korumaya yönelik tedbirler uygulamıştır. İnsan gıdasını sağlamak amacıyla sınırlı miktarda buğday bölgeye peşin ödeme ile gönderilmiştir. I. Koalisyon Hükûmeti, bu önlemlere ek olarak mali bir politika izleyerek, hem ucuz buğday temin etmiş hem de stoklama ve dağıtım için gerekli lojistik önlemleri almıştır⁴⁶. Kıtlıktan etkilenen halkın mağduriyetini en aza indirmek amacıyla,

⁴⁵ Muhittin Acar, **Hükûmet Programları ve Kalkınma Planlarında Kamu Yönetimi Yaklaşımları**, DPT Yay., Ankara 1991, s. 14.

⁴⁶ **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, Cilt 1, s.624, s.626.

Toprak Mahsulleri Ofisi'nin mevcut ambarlarına ek olarak geçici ambarlar kurulmuş ve satış yetkisi olan işyeri sayısı 11'den 25'e çıkarılmıştır. Ayrıca, TBMM'de Doğu illerindeki kıtlık durumunu araştırmak üzere 09 Ocak 1962'de bir heyet kurulmasına karar verilmiş ve 10 Ocak 1962 tarihli toplantıda dört üyeden oluşan heyet teşkil edilmiştir.⁴⁷ Enerji Sektörü: 1962 yılı itibarıyla Doğu Anadolu'nun enerji ihtiyacını karşılamak ve bölgesel kalkınmayı desteklemek amacıyla çalışmalar yürütülmüştür. Önemli bir adım olarak, 28 Şubat 1962 tarihinde TBMM'de Keban Barajı ve Aşağı Fırat Havzası Kalkınma Projesi ile ilgili karar alınmıştır. Karar kapsamında, barajın enerji üretimi, madencilik ve sulama açısından sağlayacağı faydaların incelenmesi, projenin hukuki, mali ve iktisadi yönlerinin planlama teşkilatı ile uyumlu biçimde ele alınması ve üç ay içinde Meclis'e rapor sunulması öngörülmüştür. Konut Sektörü: Doğu Anadolu'nun jeolojik yapısı ve tarih boyunca yaşanan depremler, konut ve altyapı sorunlarını gündeme getirmiştir. Bölge milletvekilleri, halkın yaşadığı sıkıntıları Meclis'te dile getirerek bilgi talep etmiştir. I. Koalisyon Hükûmeti döneminde yapılan çalışmalar kapsamında, dönemin Erzincan Milletvekili Zeynel Gündoğdu'nun soru önergesine dönemin İmar ve İskân Bakanı Muhittin Güven tarafından verilen yanıtla, Erzincan'da 6 milyon lira harcanarak 652 ev, dükkân ve gerekli kamu tesisleri inşa edildiği açıklanmıştır⁴⁸

⁴⁷ TBMM Kavânîn Mecmuası, Devre 1, Cilt:45, s.879.

⁴⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, s.74-75.

SONUÇ

Türkiye’de kalkınma süreci, özellikle Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren belirli bir plan ve stratejiyle şekillendirilmiş olsa da, bu sürecin en belirgin zorluklarından biri bölgesel gelişmişlik farklarının azaltılması olmuştur. Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi, coğrafi, iklimsel ve tarihi faktörler nedeniyle ekonomik kalkınma açısından daha büyük bir engelle karşı karşıya kalmıştır. Ancak, Cumhuriyet dönemi boyunca uygulanan ekonomik ve kamu politikaları, bölgesel kalkınma farklarını gidermeyi amaçlayan adımlar atmış, özellikle altyapı ve sanayi yatırımlarıyla bu bölgelere yönelik devlet müdahalesi güçlendirilmiştir. Cumhuriyet’in kuruluşuyla birlikte, 1923 İzmir İktisat Kongresi gibi önemli dönüm noktaları, Türkiye’nin ekonomik bağımsızlık hedefi doğrultusunda atılan ilk somut adımlar olmuştur. Bu süreç, sanayileşme ve altyapı projelerinin ilk kez kapsamlı bir şekilde ele alındığı ve devletin bu alandaki rolünü arttırdığı dönemdir. Ancak, devletin özel sektörü teşvik etme çabaları ve yatırımların büyük oranda Batı bölgelerine kayması, Doğu ve Güneydoğu Anadolu illerinde kalkınma hızını sınırlamıştır. Bu durum, yalnızca özel sektörün gelişmiş bölgelerde yoğunlaşmasından kaynaklanmamış, aynı zamanda bölgenin fiziksel ve coğrafi zorlukları, iş gücü ve sermaye yatırımlarını da etkilemiştir. Cumhuriyet’in ilk yıllarında devletin ekonomiye müdahalesi, özellikle demiryolu projeleri ve sanayi yatırımlarıyla somutlaşmıştır. Ancak, devletin bölgesel kalkınmayı sağlama noktasındaki çabaları, Batı illerine oranla Doğu illerinde daha sınırlı olmuştur. Bu dönemde, özellikle devlet eliyle başlatılan sanayi yatırımları ve demiryolu ağının genişletilmesi, genel ekonomik büyüme açısından önemli adımlar olsa da, bölgesel eşitsizliği tamamen ortadan kaldırmak mümkün olmamıştır. 1930’lu yıllardaki Büyük Buhran ve savaş sonrası ekonomik koşullar, devletin doğrudan kalkınma süreçlerine müdahil olmasına neden olmuş, bu süreçte devletçilik ilkesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Devletin

ekonomik aktör olarak doğrudan yer alması, özellikle sanayi ve altyapı yatırımlarında daha fazla etkili olmasını sağlamıştır. Ancak, bu dönemde bile bölgeler arasındaki gelişmişlik farkları, büyük ölçüde coğrafi engeller ve özel sektör yatırımlarının Batı'ya kayması nedeniyle yeterince kapatılamamıştır. Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları, devletin bölgesel kalkınmaya yönelik stratejilerini şekillendiren önemli planlar olmuştur. Bu planlar, özellikle sanayi yatırımlarının batıdan doğuya kaydırılmasını hedeflemiş, ancak mevcut ekonomik ve politik koşullar, bu hedeflerin tam anlamıyla gerçekleştirilmesine engel olmuştur. Doğu illerinde sanayi kuruluşları ve altyapı yatırımları arttırılmış olsa da, özel sektörden gelen yatırımların bölgesel dağılımı hala adil olmamıştır. 1930'ların sonunda başlayan sanayileşme hamlesi ve kamu yatırımlarının artışı, doğu illerinde bir kalkınma sağlasa da, Batı illerinin cazibesine karşı koyulamamıştır. Cumhuriyet dönemi boyunca, Türkiye'deki kalkınma politikalarının temel özelliği devletin ekonomiye müdahale etme gerekliliği olmuştur. Bu süreç, ekonomik bağımsızlık ve sanayileşme hedefi doğrultusunda ilerlemiş ve devletin ekonomideki rolünü güçlendirmiştir. Ancak, kalkınma sürecinin her aşamasında bölgesel eşitsizlikler, özel sektörün Batı illerinde yoğunlaşması ve sanayi yatırımlarının belirli merkezlerde yoğunlaşması, kalkınma politikalarının etkili olmasını engellemiştir. Bu nedenle, bölgeler arası gelişmişlik farkları, Türkiye'nin modernleşme sürecinde önemli bir engel olarak kalmıştır.

1950'ler ve sonrasında ise, liberal ekonomik politikalarla birlikte özel sektöre daha fazla önem verilmiş, ancak bu süreçte de devletin bölgesel kalkınma politikalarındaki etkinliği azalmıştır. Bu dönemde, doğu illerine yönelik yatırımların hala yeterli düzeyde olmadığı ve kalkınma sürecinin adil dağıtılmadığı görülmektedir. Bu dönemde uygulanan liberal ekonomi politikaları, özel sektöre teşvikler sağlasa da, bölgesel kalkınmayı dengelemek ve dengesizlikleri ortadan kaldırmak adına yetersiz kalmıştır. Bununla

birlikte, 1960'lar itibariyle Türkiye'de planlı kalkınma döneminin başlamasıyla birlikte, daha sistematik bir yaklaşım benimsenmiş ve bölgesel eşitsizliklerin giderilmesine yönelik yeni adımlar atılmaya başlanmıştır. Sonuç olarak, Türkiye'de Cumhuriyet dönemi öncesi ve sonrasında uygulanan kalkınma politikaları, bölgesel kalkınma açısından önemli adımlar atılmasına yol açmıştır. Ancak, bölgesel dengesizliklerin tamamen giderilmesi, sadece devlet müdahaleleriyle mümkün olmamıştır. Bu durum, ekonomik yapının güçlendirilmesi ve altyapı yatırımlarının artırılması gibi önemli adımlarla dengelenmeye çalışılsa da, coğrafi, sosyo-ekonomik ve politik engeller, bölgesel eşitsizliklerin tam anlamıyla ortadan kaldırılmasını engellemiştir. Bugün, geçmişten gelen bu miras, Türkiye'nin bölgesel kalkınma politikalarını şekillendiren temel dinamiklerden biri olmaya devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Acar, Muhittin, *Hükûmet Programları ve Kalkınma Planlarında Kamu Yönetimi Yaklaşımları*, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Ankara, 1991.

Aloba Köksal, B. – İlkin, A. Rasih, *Türkiye’de İktisadi Politikanın Gelişimi (1923–1973)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1973.

Aytür, Memduh, *Kalkınma Kavramı*, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Ankara, 1971.

Boratav, Korkut, *100 Soruda Türkiye’de Devletçilik*, İstanbul, 1974.

Dinler, Zeynel, *Bölgesel İktisat*, 5. Baskı, Ekin Kitabevi, Bursa, 2001.

Erkal, Mustafa, *Bölgeler Arası Dengesizlik ve Doğu Kalkınması*, İstanbul, 1972.

Görgün, Sevim, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, Atatürk Döneminde Türkiye Ekonomisi Semineri Yayınları, İstanbul, 1981.

İnan, Afet, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Birinci Sanayi Planı (1933)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

Karabekir, Kâzım, *İktisat Esaslarımız – Hatıra ve Zabıtlarıyla 1923 İzmir İktisat Kongresi*, İstanbul, 2001.

Keleş, Ruşen, *Kentleşme Politikası*, Ankara, 1990.

Özgüven, Ali, *İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma, Sosyal Kalkınma, Planlama ve Japon Kalkınması*, İstanbul, 1988.

Pınar, Abuzer, *Maliye Politikası: Teori ve Uygulama*, 2. Baskı, Naturel Yayınları, Ankara, 2006.

Serin, Necdet, *Türkiye'nin Sanayileşmesi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963.

Tanrıkulu, A. Kenan, *Türkiye'nin Ekonomik Politikası*, Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları, Ankara, 1986.

Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri, MGKGS Yayınları, Ankara, 1993.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşundan Günümüze Hükûmetler*, Başbakanlık Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1998.

Ulutürk, Süleyman, *Türkiye'de Planlı Dönemde Kamu Harcamalarının Gelişimi ve Devletin Ekonomideki Rolü*, Ankara, 1998.

Yaşa, Memduh, *Cumhuriyet Dönemi Türk Ekonomisi (1923–1978)*, Akbank Kültür Yayınları, İstanbul, 1979.

Yavuz, Fehmi, *Doğu Kalkınması ve Atatürk Üniversitesi*, Prof. Dr. İbrahim Yasa'ya Armağan, Ankara, 1983.

Devlet Planlama Teşkilatı, *Ekonomik ve Sosyal Gelişmelerdeki Mevcut Durum ve Önemli Düzenleme Sahaları*, Ankara, 1971.

T.C. Resmî Gazete, 11 Ocak 1961, Sayı: 10704.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Zabıt Ceridesi*, Devre I.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Zabıt Ceridesi*, Devre V.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, *Kavânîn Mecmuası*, Devre I.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BCA)

